

TOKAT'TA AİLENİN SOSYO - EKONOMİK YAPISI*

(1771-1810)

Dr. RİFAT ÖZDEMİR**

Çok genel bir ifade ile, bir kızla bir erkeğin baba ocağını terkederek yeni bir ev kurmaları olayını evlenme, evlenen karı-koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğu da aile olarak tanımlamak mümkündür.

Bir topluluğun siyasî, sosyal, hukukî ve ahlâkî yapısını anlayabilmek için, o toplumun küçük bir modeli olan aileye bakmak gerekir. Ailenin iyi tahlil edilmesiyle, o devlete ait birçok mesele rahatlıkla çözülmüş olacaktır. Ailede, çocuklar üzerinde babanın otoritesi ile, devlet yönetiminde, hükümdarın millet üzerindeki otoritesi birbirine benzerlik göstermektedir. Eski Türk anlayışına göre "Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin" birer örtüsü gibi kabul ediliyordu. Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile düzeni" yer alıyordu¹. Aile içinde "karı-koca" münasebeti ile devlette "kagan-hârun" hukuku arasında pek fazla fark görülüyordu.

Bir ailenin fertleri arasında sosyal, siyasî, hukukî ve ahlâkî denge varsa, o toplumlarda da sosyal, siyasî, hukukî ve ahlâkî denge var demektir. Eski Türk ailesi incelendiği vakit, Türk devletlerine etki eden bazı özelliklerini de görmek mümkündür².

Eski Türk aile yapısı ile Osmanlı dönemi aile yapısının gelenek-göreneklerini, çeşitli özelliklerini daha iyi anlayabilmek için, bazı toplumların aile yapılarına kısaca bakmanın fâideli olacağı kanısındayız.

I — *Değişik Toplumlarda Aile ve Evlenme Usulleri*

1 — *Çin Toplumunda Aile ve Evlenme Usulleri*

* Bu makale, 2-6 Temmuz 1986 tarihleri arasında Tokat Valiliği ile İbn-i Kemâl Araştırma Merkezi tarafından Tokat'ta tertiplenen "Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu"na tebliğ olarak sunulmuştur.

** Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Elazığ.

¹ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II* (1000 temel eser, No: 50), İstanbul, 1971, s. 137.

² İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 201-220.

Çin ailesi, önceleri kadının hâkim olduğu “*maderşahî-anaerkil*” (matriarkal), daha sonraları ise, babanın hâkim olduğu “*pederşahî-babaerkil*” (patriarkal) tipinde idi.

Evlenmeler, kadının güvey adayı tarafından satın alınması şeklinde olup, gelin adayı da ana evinden çeyiz getirirdi. Eski Çin’de kadın, koca, baba, kardeş ve büyük oğlanın nüfuzu altında bulunurdu.

Aile reisi babadır. Babanın otoritesi mutlak olup, çocukları satmaya, hatta öldürmeye kadar varabilirdi. Velâyet hakkı babaya aitti.

Ölen, baba veya kardeşlerin eşlerini, hiç kimse yanlarına alamazdı. Eski Çin ailesi “*Geniş aile*” (Büyük aile) tipinde idi³.

2 — *Hind Toplumunda Aile ve Evlenme Usulleri*

Eski Hind aile yapısı kadının hâkimi olduğu “*matriarkal*” (maderşahî) tipinde daha sonraları dîni telâkkîlerin değişmesiyle baba hâkimiyetinin kabul edildiği “*patriarkal*” (pederşâhî) tipine dönüştü. Bu değişiklik olmazdan önce, bir kadın birkaç kocaya sahip olabildiği gibi, bazan erkek kardeşler aynı kadınla evlenebiliyorlardı.

Evlenmenin gayesi, babaya varis olacak, babanın günahlarını affettirecek, cehennem azabından kurtulması için, âile dinini devam ettirebilecek bir oğlan evlâdına sahip olmaktı. Eğer, bir erkeğin çocuğu olmuysa, veya erkek çocuğuna sahip olamamışsa, karısını başka bir erkekle birleştirerek erkek çocuğuna sahip olabiliyordu. Ailede, erkek çocuğun doğumu saadet kabul edilirken, kız çocuğun doğumu ise felâket kabul ediliyordu. Bu anlayıştan dolayı, baba mirası yalnızca oğlan evlatlar arasında pay edilip, kızlar mirastan mahrum edilirdi.

Boşanma hakkı yalnızca kocaya ait olup, kadının boşanma hakkı yoktu. Kocası ölen kadın evlenemezdi. Kocanın, öbür alemde de sevgiye muhtaç olduğu düşünülerek, dul kadın da yakılarak öldürülürdü⁴.

³ Abdülkâdir Donuk; “Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Âile”, *İÜEF., Tarih Dergisi (Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra Sayısı)*, Sayı, 33 (Mart-1980-1981), İstanbul, 1982, s.148-149; M.Şemseddin Günaltay; *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hind*, İstanbul, 1937, s.87.

⁴ Abdülkâdir Donuk; “Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile”, *İÜEF., Tarih Dergisi*, S.33, İstanbul, 1982, s.149-150; M.Şemseddin Günaltay, *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hind*, İstanbul, 1937, s.73-79.

3 — İran'da Aile ve Evlenme Usulleri

İran'da aile, babanın hâkim olduğu "pederşâhî" (patriarkal) tipinde idi.

Evlenmede, kan bağı evliliğe mani olmadığından, bir erkek kendi kızı, ya da kız kardeşi ile evlenebiliyordu. Evlilikte, poligami (çok evlilik) usûlü yaygındı. İranlı erkekler, satın alma yoluyla birçok cariyyeye de sahip olabiliyorlardı.

Ailede baba otoritesi hâkimdi. Bu otoriteye, kadın da çocuklar da uymaya mecburdu. Baba otoritesini tanımayan çocuklar, mirastan mahrum edilebilirdi⁵.

4 — Yunanlılarda Aile ve Evlenme Usulleri

Aile yapısı, "patriarkal" (pederşâhî, babaerkil) tipinde idi. Aile, bir atadan meydana gelen "Genos" (Geniş aile) şeklinde idi. Kanbağı ile meydana gelen "Genos" lar bir arada yaşar, en yaşlı olanı dinî ve idârî lider olurdu.

Atina ve Isparta'da "monogami" (tek kadınla evlenme) usûlü yaygındı. Yakın akraba evlilikleri yaygın olduğundan, iki kardeş birbiri ile evlenebilirdi.

Evlenmenin gayesi, devlete çocuk yetiştirmek şeklinde tanımlandığından, bir erkeğin evlenip devlete çocuk vermesi mecburdu. Bu amaçla, yaşlı bir erkek genç karısını bir erkeğe takdim edip, bu münasebeten doğan çocuğu öz evladı olarak kabul ederdi. Bu tür uygulamanın bir ürünü olarak, bu şehir devletlerinde nüfusun yarısı gayr-ı meşru insanlarla dolu idi.

Hellas erkekleri arasında, birbirlerinin karılarını satın alma geleneği de yaygındı. Böyle bir ortamda, kadının hiçbir siyâsî hakkı da yoktu.

Yunan Filozofu Eflâtun (m.ö. 4 yy.) aile ve devleti tanımlarken, kadınların erkekler arasında ortak olmasını, hiçbir kadının hiçbir erkekle ayrı oturmamasını, çocukların ortak olmasını, bu sebeplerle yapılan kavgaların bitmesiyle herkesin devleti sevmiş olacağını kabul ederek, devlet bünyesinden aile mefhumunu çıkarmaktadır⁶.

⁵ M.Şemseddin Günaltay; *İran Tarihi I*, Ankara, 1948, s,268; A Donuk; *a.g.m.*, s,150-151.

⁶ A.Donuk; *a.g.m.s.*152-153; *Aristoteles I-III* (Yunan Klasikleri, no, 64), İstanbul, 1944, s,80; Eflâtun; *Devlet*, İstanbul, 1971, s,146-161.

5 — *Roma'da Aile ve Evlenme Usulleri*

Roma ailesi “*patriarkal*” (pederşâhî, babaerkil) tipinde idi. Cumhuriyet devrine kadar, ailedeki kadın ve çocuklar üzerinde babanın otoritesi sınırsızdı. Baba isterse, çocuğu terk edebilir, atabilir, satabilir, zincire vurabilir, hatta öldürebilirdi. Çocuğa ait olan herşey babanın malı sayılırdı. Baba, aile içinde hem dinî hem de idarî lider durumundaydı.

Evlenmelerde “*monogami*” (tek evlilik) esastı. Evlenecek kız ve oğlan iradelerini istedikleri yerde istedikleri şekilde beyan edebiliyorlardı. Evlenme merasimi bir çeşit satın alma şeklinde olup, kadın, kıymetli eşya veya bir köle gibi satın alınıyordu.

Roma toplumunda aileler “*Gens*”leri, “*Gens*”ler “*Curia*”ları, “*Curia*”lar da “*Tribus*”ları meydana getiriyordu⁷.

6 — *Moğollar'da Aile ve Evlenme Usulleri*

Moğol ailesi, annenin hâkim olduğu, ana hukukunun kabul edildiği “*matriarkal*” (maderşâhî, anaerkil) usûle bağlı iken, zamanla bu usûl terk edilerek, babanın hâkim olduğu “*patriarkal*” (pederşâhî, babaerkil) aile tipine geçilmiştir.

Moğol ailesi, kan bağı esasına tabi olduğundan, dıştan evlilik prensibi esastı. Ailede, poligami (çok evlilik) uygulaması yaygındı. Bu tür uygulamada, kadınlardan biri “*asil kadın*” kabul edilip, bundan doğacak olan çocukların hükümdârlık hakkına vâris oldukları görülmektedir.

Evlilikte, iki kabile anlaşarak evlilik akdi yaparlardı. Evlenme olayında, bazen, kızın rızasına hiç ihtiyaç duyulmazken, bazen de evlenecek kız ve oğlanlar bir ırmak kenarında eğlence tertipleyip, evlenebilecekleri adayları serbestçe seçebilirlerdi.

Güvey adayı, kız evine “*kalın*” adı verilen belirli bir para verirdi. Buna karşılık, gelin adayı kız da çeyiz getirirdi.

Değişik nedenlerle dul kalan kadının evlenmesi yasaktı. Ama, “*Leviratus*” sistemi denilen gelenekle dul üvey anneyi oğullardan biri alabiliyordu.

Baba ve ananın malı erkek çocuklar arasında taksim edilirdi. Kız çocukların mirastan pay alması gibi, bir adet yoktu. En büyük erkek çocuk da mirastan özel olarak yararlanırdı.

⁷ Halil Demircioğlu; *Roma Tarihi*, I, Ankara, 1953, s.49 vb; A.Donuk a.g.m., s 153-155.

Kan bağı ile meydana gelen Moğol ailesine “*uruğ*”, uruğların meydana getirdiği topluluğa da “*Ayimağ*” (Oymak) denirdi. Moğol aile yapısı “*Geniş aile*” (büyük aile) şeklindeydi⁸.

7 — Câhiliyye Devrinde Araplarda Aile ve Evlenme Usûlleri

Câhiliyye devri Araplarında aile, “*patriarkal*” (pederşâhî, babaerkil) yapıya sahipti.

Evlenme akdi, satım olayı gibiydi. Baba satıcı, erkek alıcı, kız ise satılan meta durumundaydı. Evliliğin câiz olabilmesi için, erkeğin, kızın velisi olan babasına, erkek kardeşine veya akrabasından birisine “*mehir*” vermesi gerekiyordu. Mehir verilmezse, evlilik akdi geçersiz sayılıyordu.

Aile yapısında, poligami (çok evlilik) usûlü yaygındı. Kan bağı evliliğe mani olmadığından bir erkek iki kız kardeşle evlenebiliyordu. Ayrıca, “*Leviratus*” (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veya dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli) olarak nitelendirilen uygulamalar da mevcuttu.

Bu dönemde, kadın, toplumun bir parçası sayılmazdı. Sadece erkeklerin ihtirasını tatmin eden, onlara yardım ve hizmet eden, fakat mirastan da pay almayan varlık olarak görülmektedir.

Eski Araplarda 10 çeşit nikâh akdi vardı.

1 - İstibdâ Nikâhı: Bir erkek, karısının asil bir kimse ile birleşmesine izin vererek, asil bir erkek çocuğa sahip olabileme adettir.

2 - Bedel Nikâhı: İki erkeğin karılarını muayyen bir süre için değiştirmeleridir.

3 - Hıdn Nikâhı: Bir çeşit metres hayatı yaşama usûlüdür.

4 - Ortak Nikâh: On kişiden az olmak kaydı ile, bir takım erkeğin kendi aralarında analaşarak bir kadını müşterek zevce olarak almaları âdetidir.

5 - Biga Nikâhı: Bir takım kadınların evlerine gelen erkeklerle beraber olmaları âdetidir.

⁸ B.Y.Vladimirtsov; *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 74-75 vd.; Bahaeddin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c.I, Ankara, 1971, s.85; Abdulkâdir Donuk; *a.g.m.*, s.156-159.

6-Şigar (takas) Nikâhı: Evlenmek için erkeklerin hiçbir şey vermeden velisi buldukları kadınları (kızlarını, kız kardeşlerini, kardeşlerinin kızlarını) mübadele suretiyle alma usûlüdür.

7 - Makt Nikâhı: Babası ölen adamın üvey analarını alma, bir çeşit "Leviratus" âdetidir.

8 - Mut'a Nikâhı: Velilerin rızasına lüzum görülmez, kadınla erkek arasında belli bir zaman için, yapılan nikâh âdetidir.

9-Ortaklaşa Nikâh: Aralarında kardeşlik akteden iki adamın, malları gibi, karılarına da müştereken sahip olmaları âdetidir.

10 - Sahih Nikâh: Evlenecek erkekle kızın velisi arasında yapılan bir anlaşmaya dayanan nikâh şekline denmektedir.

Eski Araplarda nikâh dinî nitelik taşımazdı. Kadın, çocuk doğurduğu zaman kocası ailesine girebilirdi. Çocuk doğurmayan kadın, babası ailesine tâbi sayılıyordu.

Doğan çocukların oğlan olması istenirdi. Kız çocuğunun doğması, aile için utanç meselesi kabul edildiğinden, zaman zaman kız çocuklarının diri diri topırağa gömüldüğü de olurdu.

Boşanma hakkı, yalnızca kocaya aitti. Bazan, boşanan kadın, eski kocasının tahakkümü altında da kalabiliyordu⁹.

8 — Orta Asya Türklerinde Aile ve Evlenme Usûlleri

Orhun Kitabelerine göre, Türklerde aile "Oguş" (Kabile, boy, soy, oymak, hısım, akraba, nesil ve aile) manalarına gelmektedir.

Ziya Gökalp'e göre, Türk ailesi, baba hâkimiyetinin kabulü demek olan "pederî" (velî, dost, yardımcı) tipinde olup, değişik toplumlarda görülen, ve çoğu kere zor ve cebre dayanan "patriarkal" (pederşâhî, babaerkil) aile tip ve anlayışlarından ayrılmaktaydı¹⁰.

⁹ A.Donuk; *a.g.m.*, s,159-161; M.Şemseddin Günaltay; "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türklü Nikâh Şekilleri", *Bellelen*, Sayı, 60, Ankara, 1951, s,692 vd.; Sabri Şakir Ansay; "Âile Hukuku", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S, 2-3, Ankara, 1952, s,21-23; İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 216, 361-368; Bernard Lewis; *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979, s,27 vd; İlber Ortaylı; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, 1980, s,33-35.

¹⁰ Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*; İstanbul, 1924, s,149.

Aile, kan akrabalığına dayandığı için, ekzogami (dıştan evlenme) usûlü yaygındı. Evliliklerde genellikle “*monogami*” (tek evlilik) geleneği yaygın bir uygulama olmakla beraber, bazen siyâsî ve askerî mülâhazalarla, hükümdârlar arasında poligami (çok evlilik) şeklinin de uygulandığı görülmektedir.

Evlenme çağına gelen kız, hayat arkadaşını hür iradesiyle seçme hakkına sahipti. Evlenecek erkek, kız evine “*kahn*” veya “*sep*” denilen belirli bir para veriyordu. Bu para, kızın satın alınma değeri olarak telâkki edilmeyip, yetiştirilip, büyütülmesinde gösterilen gayret ve emeğin karşılığı olarak alındığı kabul ediliyordu. Verilen para miktarı, evlenen kişilerin serveti ile orantılı idi. “*Kahn*” veya “*sep*” güveyi adayı tarafından, gelin adayına verilen çeyiz durumundaydı. Gelin adayı, bu çeyizle beraber baba ocağından da belirli bir çeyiz getirir ve kocası bu çeyiz üzerinde hiç bir hak iddia edemezdi. Oğlan evinden “*kahn*” alan kız evi, kızlarını vermek zorunda idiler. Eğer, kızın verilmesinden vazgeçilirse, alınan “*kahn*”ın da iâde edilmesi gerekiyordu. Bazen, birbirlerini seven aileler, “*kahn*”ı hesaba katmaksızın “*beşik kertmesi*” denilen usûlle çocuklarını beşikte iken nişanlayabiliyorlardı. “*Kahn*” alıp-verme usûlünün X. yüzyılda Oğuz Boyları arasında da devam ettiği görülmektedir.

Evlenme, aileler arasında yapılan, törenlerle gerçekleşiyordu. Yapılan evliliklerde, kadını korumak, malının, aile malından ayrılmasını önlemek gibi nedenlerle, ölen kardeşin dul karısı ile babanın ölümünden sonra çocuksuz üvey anne ile evlilik (Leviratus) usûllerinin de yaygın olduğu görülmektedir.

Aile içinde, gerek anne, gerekse çocukların kullanabildikleri, satabildikleri, kiraya verip rehin edebildikleri özel mülkiyetleri vardı. Bu gibi konularda, anlaşmanın kimsenin aleyhine bozulmaması için, şahitler huzurunda mukavelelerin imzalanması gelenekten idi.

Evlenen kız ve erkek baba ocağını terk ediyordu. Özellikle, büyük oğul evlenirken, baba ev yaptırıp içini döşerdi. Fakat, küçük oğul evlendikten sonra, baba ocağını terk etmeyerek, yaşlı ana-babasıyla beraber kalır ve bu oğula “*Odteğın*” (Ocak, ateş prensi) adı verilirdi.

Aile içinde kadının (Hâtunun) yeri büyüktü. Aile reisi olan koca, evin dış işlerini yürütürken, kadın, çadırın kurulması, keçe çorap örülmesi, elbise dikilmesi, sût sağıp peynir ve tereyağı yapılması vb. işlerini yürütürdü. Gerektiği zaman ata biner, silah kullanır, ok atar, değişik spor

faaliyetlerinde bulunabilirdi. Normal zamanlarda ise, dikkati çeken elbiseler giymeyi, saçlarına koku sürüp ruj kullanmayı da ihmal etmezdi.

Türk aile yapısında, erkek ve kadının zina suçu işlemesi yasaktı. Bu suçu işleyenlerin cezası ise ölümdü. Aynı şekilde toplum fertlerinin de hırsızlık etmesi yasaktı. Hırsızlık yapanın başı kesilip babasının boynuna asılırdı.

Türk ailesi, "Geniş aile" (Büyük aile) tipinde olmayıp, anne-baba ve çocuklardan oluşan "Küçük aile" (Dar aile) tipindeydi¹¹.

II — İslâm Hukuku ile Osmanlı Kanun-nâmelerinde Ailenin Yeri

1 — İslâm Hukukunda Ailenin Yeri

İslâm Hukukunda, önemli bir mani olmadığı sürece bekâr bir kızla bekâr bir erkeğin evlenmesi dinî vacibe olarak kabul edilmiştir. Özellikle Nûr Suresi'nin 32-33¹², Rûm Suresi'nin 21,¹³ ve Nisâ Suresi'nin 3, 22, 23, 24, 25, 128, 129 vd. Ayetlerinde¹⁴ durum açık olarak belirtilmiştir. Yine,

¹¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s.201-216-233, 257, 267, 271; Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 1971, s.28-29, 72-73; *Türk Mitolojisi*, c,I, Ankara, 1971, s.56-57; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1981, s.347-353; Abdülkadir İnan; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s.127-137, 274-280, 341-349; Faruk Sümer; *Oğuzlar*, Ankara, 1972, s.403-406; Muharrem Ergin; *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1984, s.130; A.Donuk; *a.g.m.*, s.162-168.

¹² "İçinizden bekârları (kız, dul, kocası olmayan kadın veya karısı olmayan erkek) ve kölelerinizden, câriyelerinizden saalih (mü'min) olanları evlendirin, Eğer, fakir iseler Allah onları (evlenmeleri sayesinde) fazl (-u kerem) ile zengin yapar. Allah (ın lütfu) boldur, (O, her şey'i) hakkıyla bilendir" (Ayet-32), "Nikâha (evlenmeye çare) bulamayanlar, Allah kendilerine fazl (-u kerem) inden zengin kılıncaya kadar (zinâyâ karşı) iffetlerini korusun..." (Ayet 33), (Bkz. Hasan Basri Çantay; *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Kerim* c, II, İstanbul, 1965, s, 634; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983, s, 353).

¹³ "Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için, zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve esirgeme yapması da Onun ayetlerindedir. Şüphe yok ki bunda fikrini iyi i'mâl edecek bir kavm için elbette ibretler vardır", (Bkz. Hasan Basri Çağatay; *KHMK.*, c, 2, İstanbul, s, 721, DİBY.; *KKTA.*, Ankara, 1983, s, 405).

¹⁴ "Eğer yetim kızlar hakkında (adâleti yerine getiremeyeceğinizden) korkarsanız sizin içih helâl olan (diğer) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâh edin. Şâyet (bu suretle de) adâlet yapamayacağınızdan endişe ederseniz o zaman bir (dâne ile), yahud mâlik olduğunuz câriye (ile iktifa edin). Bu (tek zevce veya cariye) sizin (Hakdan) eğilip sapmamanıza daha yakındır" (Ayet-3),

"Kadınlarda adalet (ve müsâvâtı tatbik) etmenize ne kadar hırs gösterseniz, aslâ güç yetiremezsiniz. Bâri (birine) büsbütün meyledib de ötekini (ne dul, ne kocalı bir du-

Hız Peygamber (a.s.) değişik hadis-i şeriflerde, müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir¹⁵.

İslâm hukukunda, her ne kadar, dört kadına kadar poligami (çok evlilik) bir evlilik kabul edilmiş görünüyorsa de, zevceler arasında adâletin¹⁶ sağlanması şart koşulmakla bu kapı kapatılıp monogami (tek evlilik) evlilik usûlü kabul edilmiş gibi görünmektedir.

Eski Yunan'da, İran'da, Hindistan'da, Moğollar'da, İslâm Öncesi Orta Asya Türkleri ile Cahiliyye çağı Arapları arasında, kardeşlerin birbiri arasında evlenmesi, babanın kızı ile evlenmesi, bir kadının birden çok erkekle evlenmesi, "*Leviratus*" denilen uygulama ile bir erkeğin ölen erkek kardeşinin karısı ile evlenmesi, ölen babasının dul kalan üvey anası ile evlenmesi gibi uygulamalar yaygındı. İslâm dini zuhur edince, kendine has, ekzogami (dıştan evlilik) usûlünde yeni bir evlenme kâidesi getirerek yukarıda belirtilen tüm uygulamaları kaldırıp, çeşitli ayet ve hadislerle kimlerin kimlerle evlenebileceğini hükme bağlamıştır¹⁷.

rumda askılı gibi bırakmayın. Eğer (nefsinizi ıslah eder, (haksızlıktan) sakınırsanız şüphe yok ki Allah çok yarlıgayıcı, çok esirgeyicidir" (Ayet-129), (Bkz.H.B.Çantay; *KHMK.*, c, 1,s, 117, 118, 124, 125, 145, DİBY.; *KKTA.*, s, 76, 81, 98, Elmalı Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, İstanbul, 1971, s, 1269-1270, 1318-1319, 1325, 1329-1330 vd.).

¹⁵ "Ey Gençler zümresi, kim içinizden evlenmeye muktedir ise evlensin. Çünkü gözü haramdan en çok saklayan, ırzı en sağlam muhafaza eden budur. Kimin de gücü yetmezse oruca devam etsin. Zira bu, onun için bir inemedir" (Buhârî, Müslim; İbni Mes'ud (r.a.)dan rivayet edilmiştir),

"Muhabbetli ve doğuran kadınlarla evlenin. Çünkü ben kıyamet günü sizin çokluğu-nuzla iftihar ederim" (Ebû Davûd, Neseî; Ma'kûl bin Yesâr (r.a.)dan rivayet edilmiştir),

"Evleniniz, ümmetimin çokluğu ile iftihar ederim" (Buhârî),

"Nikâha râğbet ediniz, çoğalınız, Ben kıyamet günü sizin çokluğunuzla öbür ümmetle-re karşı iftihar edeceğim", (Bkz. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemsi*, DİBY., c,11, Ankara, 1975, s, 251, 255, 257, 280, H.B. Çantay; *KHMK.*, c, 2, s, 634); Hüseyin Atay; "Kurân-ı Kerim ve Hadisi Şerif'de Aile Plânlamasına Âit Bir Tetkik", *IÜ, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c, 4, cüz, 1-4, İstanbul, 1973, s, 229-232.

¹⁶ Zevceler arasında "adâlet" yedirme, giydirme, barındırma, zevcî muamele sevgi vb. hususlarda tam bir eşitliktir. Bu temin edilemeyince -ki temini hemen hemen imkânsızdır- bir zevce ile iktifa etmek zarûridir. "...Bu (bir tek zevce veya cariyeye) sizin (hakdan) eğrilib sapmamanıza daha yakındır" kaydı da, asıl olan kâidenin, yani adâlet kâidesinin bir tek zevce ile evlenmekten ibâret olduğunun açık bir delildir (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 118).

¹⁷ "Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, birâder kızları, hemşire kızları, sizi emziren (süt) analarınız, süt hemşireleriniz, karılarınızın anaları, kendileriyle zifâfa girdiğiniz karılarınızdan olup himâyelerinizde bulunan üvey kızlarınız (la evlenmeniz) size haram edildi. Eğer onlarla (üvey kızlarınızın analarıyla) zifâfa girmemişseniz

Evlilik sosyal bir olaydır. Baba ocağını terk eden kız ve erkek, toplumun küçük, fakat en değerli bir nüvesi olan aileyi meydana getirirler. İslâm dini, meydana gelen ailenin karı-koca münasebetlerinin bilinmesi, doğan çocukların neseplerinin tayin edilmesi, analık-babalık, evlatlık hak ve vazifelerinin tesbiti, velâyet, miras, nafaka vb. gibi konuların zabt u rabt altına alınması için nikâh akdinin yapılmasını şart koşmaktadır. Değişik ayet ve hadislerde nikâhın şahitler huzurunda herkese açık olarak yapılması emredilirken, evliliğin açık ve devamlı olmasını istemektedir¹⁸.

Evlenme sırasında, güvey adayının gelin adayına "mehir" adı altında belirli bir para vermesi dinî vecibelerdendir. Cahiliyye devri arapları arasında da olan bu uygulamayı, İslâm dini kadının lehine düzelterek yalnızca kadının almasını, kocasının, babasının ve kardeşlerinin alması adetini kaldırmıştır¹⁹.

(onlarla evlenmenizde) size bir beis yok. Kendi sulbünüzden (gelmiş) oğullarınızın karıları (ile evlenmeniz) ve iki kız kardeşi birlikte almanız da (keza haram edildi). Ancak (câhiliyye devrinde) geçen geçmiştir. Çünkü Allah hakıykatın yargılayıcıdır, çok esirgeyicidir", Nisa Su.Ay.23, 22 vd. (Bkz. Elmalılı Hemdi Yazır; *HDKDT.*, c.2, s.318-319; Çantay; *KHMK.*, c.1, s, 123), Câbir (r.a.)'dan, Hz.Peygamber (a.s.)in "Bir kadının, onun halası üzerine, yahud onun teyzesi üzerine nikâh olunmasını nehyetti" dediği rivayet olunmaktadır. Bundan başka, değişik hadislerde kardeşlerle, babaların öz ve üvey kızlarıyla, süt kardeşlerle vb. evlenmenin yasak olduğu belirtilmektedir (Bkz. *Buhârî*, c, 11, s, 268-289).

¹⁸ Nisâ Suresi, Ayet, 3, 24, 25, 129 vd. (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 117-118, 123-124, 145), *Buhârî*, c, 11, s, 253-280); Sabri Şakir Ansay; "Aile Hukuku", *AÜ., İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2-3, (1952), Ankara, 1952, s, 22-26.

¹⁹ "...Kiminiz kiminizden (hasıl olmuşsunuz)dur. O halde -fuhuşda bulunmayan, gizli dostlar da edinmeyen namuslu kadınlar olmak üzere- Onları, saahiblerinin izniyle, kendinize nikâhlayın. Ücretlerini (mehirlerini) de güzellikle onlara verin...", Nisâ Su.Ay.25, Aynı surenin 19. Ayeti: "...Ey iman edenler, kadınlara zorla mirasçı olmanız ve onları -kendilerine verdiğiniz (mehir) den birazını gider (ib elinize geçire) bilmeniz için- tazyik etmeniz size helal olmaz..." ile 20. Ayetlerinde: "Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın..." ve benzer çeşitli ayetlerde kadına mehir verilmesi emredilmektedir (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 122, 124-125).

Sehl İbn-i Sa'd (r.a.)'dan şöyle rivayet olunmuştur: Resûlullah (a.s.)'a bir kere bir kadın gelip kendisini (zevelige almasını) teklif etti. (Resûl-i Ekrem gözlerini indirip sükût etti) Orada hazır bulunan bir sahabî: "Yâ Resûlallah, bu kadını bana tezvic etseniz" dedi. (Mehir olarak dünyalık verecek) bir şeyin var mı? diye sordu. O Sahâbi: Hayır yâ Resûlallah, yanımda hiçbir şey yoktur, dedi. Resûl-i Ekrem« Haydi git, araştır ve demir bir yüzük olsun (bul, getir, tak,) buyurdu. Sahâbî gitti. Sonra dönüp gelerek: hayır Yâ Resûlallah, dünyalık bir şey, demir bir halka bile bulamadım ve lâkin şu izârım (belden aşağı ihrâmım) var. Bunun yarısını verebilirim, dedi..." Peygamberimiz izârını kadına verirken sen

Cahiliyye çağında kadın toplumun bir parçası olarak kabul edilmeyip, erkeklerin ihtirasını yerine getiren, onlara yardım eden bir varlık olup, mirastan da pay almazdı. İslâm hukuku, bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine düzeltmiştir. Birçok ayet ve hadiste, kadının, toplumun bir parçası olduğu, saygı görmeye lâyık olduğu, değişik konularda erkeklerle eşit olduğu, hatta "Cennetin anaların ayakları altında" olduğu şeklinde hükümler yer almaktadır. Evlenirken, hür iradesiyle eşini seçebilmesi, mahkemelerde şahitlik edebilmesi, babası ile kocasının malına mirasçı olabilmesi gibi insanî ve hukukî haklar belirli kâide ve prensiplere bağlanmıştır²⁰. Özellikle kadınların ticârî faaliyetlerde, karşılıklı akidler yapabilme, nikah, hibe, şüfa, idâ', icâre, iâre, vekâlet, şirket, kismet, da'vâ, ikrâr,

çıblak kalırsın, diyerek bunun mümkün olmayacağını ima etti. Bunun üzerine fakir sahâbi üzgün ve umutsuz bir şekilde oradan gitti. Daha sonra Hz. Peygamber o zatı çağırarak veya çağırarak "... -Kur'andan ezberinde bir şey var mı? diye sordu. Fakir Sahâbi: -Ezberimde şu sûre var, şu sûre var, şu sûre var, diye bir takım sureler saymağa başladı. Bunun üzerine, Resûlullah (a.s.): Kur'an'dan ezberindeki surelerle seni bu kadına mâlik kıldım (teziç eyledim) buyurdu" (Bkz. *Buhârî*, c. 11, s. 293-296), Görüldüğü gibi, Kur'an-ı Kerim öğretmek bile olsa, mehirin verilmesi şarttır. Verilen mehirin de hiç kimse tarafından alınmaması istenmektedir.

²⁰ "Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan, ondan da yine onun zevcesini vücûda getiren ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbiniz(e karşı gelmek)den çekinin..." Nisâ Su., Ay. 1, "Zevcelerinizin çocuğu yoksa terikesinin yarısı sizindir. Eğer onların çocuğu varsa size terikesinden (düşecek hisse) dörtde birdir. (Fakat bu da) onların (zevcelerinizin) edecekleri vasiyyet(i) ve borc(u edâ) dan sonradır..." Nisâ Su. Ay. 12, "Kadınlara iyilikle mûâşeret ediniz" Nisâ Su. Ay. 19, "... Erkeklerin, kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından bir hissesi vardır..." Nisâ Su. Ay. 32 vd. (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c. 1, s. 117-125), Ebu Hureyreden rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber (a.s.): "Dul kadın, kendisinin sarahaten emri olmadıkça nikâh olunmaz. Er görmedik kız da kendisinden istizân olunup izini alınmaksızın nikâh olunmaz. Mecliste hazır bulunanlar: Yâ Resûlallah bâkir bir kızın izni nasıl olur? diye sorduklarında, Resûlullah: Onun izni sükût etmesidir, buyurdu" yine başka bir hadiste, Ensar kadınlarından dul olan Hansa'nın babası, Hansa'nın izni ve rızasını almadan teziç etmişti. Hansa bu izdivâcı hoş görmüyerek Hz. peygamber'e (a.s.) gelerek: "Babam beni birisine nikâh etmiş. Halbûki başkası ile evlenmek benim için daha hayırlı olurdu" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu nikâhı red ve iptal eder (Bkz. *Buhârî*, c. 11, s. 298-299 vd.; ayrıca şahidlik konusunda, Bkz. *Buhârî*, c. 4, s. 565, 570, c. 8, s. 241-247 vd.); Ebu Hureyre (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "Bir kimse kadınına buğuz etmesin, zira hoşlanmadığı huyları varsa ona mukabil memnun olacağı huyları da vardır". Bu hadisi Sahih-i Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevî; *Riyâzû's-Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev., Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddin Burslan; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, c. 1, Ankara, 1972, s. 315-321); A. Donuk; *a.g.m.*, s. 147-168; Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 23-24; İlber Ortaylı; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1980, s. 34-35.

sulh, vasiyyet vb. gibi medenî haklar ile şer'î konularda erkeklerle tamamen eşit kabul edilmektedirler. Hatta, kocasının iznini almadan, malını dilediği gibi tasarruf edebilir, satabilir, alabilir, terhîn edebilir, vâris olabilir, velî olabilir, küçük çocuklara vasî nasb edilebilir. Sadece şahitlik vb. konularda hakkı sınırlanmıştır²¹. Görüldüğü gibi, birçok konuda erkeklerle eşit kabul edilirken, bazı konularda ise kocalarına bağımlı olmadan hür iradelerini ortaya koyabilmektedirler.

İslâmdan önceki çeşitli toplumlar, önceleri ana hukukunun geçerli olduğu "*madriarkal*" (maderşahî, anaerkil) yapıya sahip iken, çeşitli nedenlerle daha sonraları baba hukukunun geçerli olduğu "*patriarkal*" (pederşahi, babaerkil) yapıya dönüşmüştür. İslâm hukukunda ise ailede baba hukuku ve babanın otoritesi geçerlidir. Fakat, bu otorite sınırsız olmayıp, belirli bir nizamla bağlanmıştır. Aile yapısının bir dilimini oluşturan kadının, kocası üzerinde maddî ve manevî hakları vardır. Koca, istediği an sorumsuzca kadını boşayamaz, başka birilerine devr edemez, kendi mal ve mirasından mahrum edemezdi. Aynı şekilde aile içinde doğup büyüyen öz evlatların baba üzerinde hakları vardır. Baba, Çin'de, Hindistan'da, İran'da Moğollar'da, Cahiliyye devri Araplarında olduğu gibi çocukları, atamaz, satamaz, öldüremez, mirastan mahrum edemez, kız veya oğlan çocuğu şeklinde ayırım da yapamazdı. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdikleri gibi, bunları belirli hukukî prensiplere bağlamayı da ihmal etmemiştir²².

²¹ *Buhârî*, c. 6, s. 481.

²² "... Anaya, babaya iyilik edin. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de, onların da rızkını biz vereceğiz...", En'am Su. Ay. 151," Ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından erkeklere, ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından kadınlara -azından da, çoğundan da- farz edilmiş nasıyb olarak, hisseler vardır", Nisâ, Su, Ay. 7, "Allah size (miras hükümlerini şöyle) tavsiye (ve emr) eder: Evlâtlarınız hakkında (ki hüküm) erkeğe, iki dişinin payı mikdardır. Fakat, onlar (o evlâdlar) ikiden fazla kadınlar ise (ölünün) bıraktığının (terikenin) üçde ikisi onlarındır. (dişi evlâd) bir tek ise o zaman (bunun) yarısı onundur. (Ölenin) çocuğu varsa ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir). Çocuğu olmayıp da ona ana ve babası mirasçı olduysa üçde birisi anasınındır. (Erkek, dişi) kardeşler varsa o vakit altıda biri anasınındır. (Fakat bütün bu hükümler ölenin) edeceği vasiyyet(in tenfizinden) veya borc(unun ödenmesinden) sonradır...", Nisâ Su. Ay. 11, aynı surenin 12. ayeti de bu mealdedir. "... Kadınlara iyilikle muâşeret ediniz..." Nisâ Su. Ay. 19, "Erkekler kadınlar üzerinde hakimdirler..." Nisâ Su. Ay. 34, "Öyleyse sakın öksüze kötü muâmele etme" Duhâ Su. Ay. 9, ayrıca, Kuran-ı Kerim de bu konularla ilgili birçok ayet-i kerime bulmak mümkündür (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1270, 1299, c. 3, s. 2090, Çantay, *KHMK.*, c. 1, s. 118, 120, 211, DİBY, *KKTA.*, s. 148, 595). Aile arasındaki miras taksimi, ferâiz hukuku ile sistematik hâle getirilmiştir (Bkz. Ali Himmet

İslâm dini, kadın ve erkekten oluşan aileyi kutsal kabul etmiştir. Bu kutsal yuvanın yıkılmasına, madden veya manen hastalanmasına, etki eden davranış ve fiilleri yasaklamıştır. İslâm hukuku, ailenin temelini sarıyan davranışların başında, zina suçunun geldiğini belirtmektedir. Değişik ayet ve hadislerde bekâr olsun, evli olsun, erkek ve dişilerin zina yapmasını yasaklamış ve zina edenlere "recm" ve "hadd" cezası uygulanmasını emretmiştir²³.

Berki; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, DİBY, Ankara, 1985), İbn-i Ömer (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) "Hepiniz çoban, yâni muhafızsınız, ve hepiniz de maiyetinizde bulunanların hukukundan mesûlsünüz. Âmirler maiyetindekilerden muhafızdır. Aile reisi, aile efrâdının çobanıdır. Kadın da kocasının evi ve çocukları üzerinde muhafızdır. Hulâsa, hepiniz muhafızsınız ve hepiniz de idârenizde bulunanların hukukundan mesûlsünüz", Hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevi; *Riyâzü's-Sâlihîn*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, c, 1, Ankara, 1972, s, 324), Muğire ibn-i Şu'be(r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber(a.s.) şöyle buyurmuştur. "Allah size analara isyanı, kız (mevlüd)ları diri diri defni, verilecek borcun verilmemesini, verilmeyen bir şeyin alınmasını haram kıldı. Yine Allah sizin için kıl-ü kâli çok süali, izâa-i mâli kerih gördü", (Bkz. *Buhârî*, c, 7, s, 292), aynı mealde, Ubâde b. es-Sâmit (r.a.)'dan rivayet edilen başka bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.): "Alla'a (ibâdette) hiçbir şeyi şerik etmek, sirkat etmek, zinâ eylememek, evlâdınızı öldürmemek (hem kızları hem de oğlanları diri gömmek), kendiliğinizden eyduracağınız hiçbir yalanla (kimseye) bühtan etmemek..." buyurmuştur (Bkz. *Buhârî*, c, 1, s, 34-b), Hz. Peygamber (a.s.) Veda Hutbesinde de şöyle buyurmuştur "...Ey nâs, kadınların haklarına riâyet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah emaneti olarak aldınız. Ve onların namuslarını ve ismetlerini Allah adına söz vererek helâl edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların da sizin üzerinizde hakları vardır..." (Bkz. *Buhârî*, c, 10, s, 397-407).

²³ "Zinâ eden kadınla zinâ eden erkekten her birine yüzer deynek vurun... müminlerden bir zümre de bunların azâbına (bu cezalarına) şahid olsun", Nur Su. Ay. 2, En az dört erkek şahidin olması gerekir. Bu hususları fıkıh kitapları ayrı ayrı açıklamaktadır. "Zevcelerine zinâ isnâd eden ve kendilerinin kendilerinden başka şahidleri de bulunmayan kimseler(e gelince) onlardan her birinin (yapacağı) şahidlik, kendisinin hakıykatden saadıklarından olduğuna Allah'a yemin (ile) dört (def'a ifâde ve tekrar edeceği şahidliktir", Nûr Su. Ay. 6, "Kocasının yalancılardan olduğuna Allah'ı dört defa şahid tutması, ceza-yı (recmi) kadından kaldırr. Beşincisinde, kocası doğrulardan ise kendisinin Allah'ın gazabına uğramasını diler", Nûr Su. Ay. 8-9," Açık olsun, gizli olsun fuhşiyata yaklaşmayınız", En'am Su. Ay. 151," Kadınlarınızdan fuhuşu irtikâb edenlere karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer şehâdet ederlerse -onları ölüm alıp götürünceye, yahud Allah onlara bir yol açıncaya kadar kendilerini evlerde alıkoyun (insanlarla ihtilâtdan men edin)", Nisâ Su. Ay. 15, "Sizlerden fuhuşu irtikâb edenlerin her ikisinde eziyete koşun. Eğer tevbe edip (nefislerini) islah ederlerse artık onlar(a eziyet)den vaz geçin..." Nisâ Su. Ay. 16, Kur'an-ı Kerim'de bunlara benzer birçok ayet bulmak mümkündür (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, s, 1314, c, 3, s, 2090, c, 5, s, 3463; Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 121, 211, c, 2, s, 628-629) Abdullah İbn-i Mes'uddan rivayet edilen bir hadis-i şerifde Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "Mü'minleri Allah'tan ziyâde fenalıklardan koruyan bir kimse yoktur. Mü'minlerin en

İslâm hukuku, evlenmeyi teşvik edip aileyi kutsal olarak kabul ederken, boşanma olayını da hoş karşılamamıştır. Mümkün olduğu kadar, boşanma ve ayrılıklardan kaçınılmasını, bütün çabalara rağmen evlilik yürümezse, tarafların birbirlerinin haklarına tecavüz etmeden, ayrılmalarını hükme bağlamıştır²⁴.

büyük hâmîsi olduğu için Allâhu Teâlâ açık, kapalı bütün fuhşiyatı haram kılmıştır...” (*Buhârî*, c, 11, s, 104), İbn-i Abbasdan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamberin (a.s.) huzurunda Hilâl ibni Ümeyye; ‘karım Şerik ibn-i Sehmâ ile zina etti’ der. Bunun üzerine Hz. Peygamber de “Dört şahidini hazırla, yahud arkana hâd (vurulur) buyurdu... Sen şahidlerini hazırla, aksi takdirde arkana hadd-i kazf (seksen değnek) vurulur...” (*Buhârî*, c, 11, s, 140; Hüseyin Atay; “Kur’an-ı Kerim ve Hâdis-i Şerif’de Âile Plânlamasına ait bir tetkik”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c, 5, cüz, 1-4 (1973), İstanbul, 1973, s, 229-232; İlber ortaylı; *a.g.m.*, s, 39; Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s, 29-30).

²⁴ “... En iyi âile kuran kadınlar, Allah’a ve kocalarına itaat ve muhabbet eden, Allah’ın tevfiik ve inâyetiyle kocasının gıyabında (onun malını canını, namusunu) muhafaza edenlerdir...”, Nisâ Su. Ay. 34,” (Eğer karı ile kocanın) aralarının açılmasından endişeye düşerseniz o vakit (kendilerine erkeğin) âilesinden bir hakem, (kadının) âilesinden bir hakem gönderin. Bunları barışdırmak isterlerse Allah aralarında (ki dargınlık yerine geçme), onları (uyuşmaya) muvaffak buyurur...”, Nisâ Su. Ay. 35, “Eğer bir kadın, kocasının yaklaşmasından (yatağını terk etmesinden, nafakasında ihmâl göstermesinden), yahud (herhangi bir suretle kendisinden) yüz çevirmesinden endişe ederse sulh ile aralarını düzeltmekte vebâl yoktur. Sulh daha hayırlıdır. Zaten nefislerde kıskançlık hazırlanmıştır. Eğer iyi geçinir (kadınlara cefâdan) sakınırsanız şüphesiz ki Allah, yapacağınız her şeyden tamamen haberdardır”, Nisâ Su. Ay. 128,” Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler (beklesinler). Eğer onlar Allah’a ve âhîret gününe inanıyorlarsa Allah’ın, kendi rahimlerinde yaratıldığını (söylemeyerek) gizlemeleri onlara halâl olmaz. Kocaları bu bekleme müddeti içinde barışmak isterlerse onları geri almıya (herkesden) çok lâyıkdırlar. Erkeklerin meşrû surette kadınlar üzerindeki (hakları) gibi kadınların da onlar üzerinde (hakları) vardır. (Yalnız) erkekler onlar üzerinde (daha üstün) bir dereceye mâlikdirler. Allah mutlak gaalibdir, gerçek hüküm ve hikmet sahibidir”, Bakare Su. Ay. 228, “Hem kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi? Artık onları ya (kendilerine ric’atle) iyilikle tutun, ya iyilikle bırakın. (Fakat) onları, sırf zulmedebilmeniz için, zararlarına olarak, tutmayın. Kim böyle yaparsa muhakkak kendisine yazık etmiş olur...” Bakare Su. Ay. 231, “Kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşru’ bir surette anlaşdıkları takdirde (Ey velîlar), artık kendilerini kocalarına nikâh etmelerine engel olmayın...”, Bakare Su. Ay. 232, “Ey Peygamber (ve ümmeti) siz müslümanlar kadınları boşayacağınız vakit iddetlerine doğru boşayın. O iddeti (üç hayız ve temizlenme süresi) de sayın. Rabbiniz olan Allah’dan korkun. Onları evlerinden (sakin oldukları evlerden) çıkarmayın. Kendileri de çıkmasınlar. Meğer ki apaçık bir kötülük (meydana) getirmiş olsunlar...”, Talaak Su. Ay. 1, “Sonra (o kadınlar) müddetlerini doldur(mıya yaklaş)dıkları zaman onları ya güzellikle tutun (tekrar zevce edinmek suretiyle), yahud güzellikle kendilerinden (haklarını vererek) ayrılın ve içinizden adâlet sahibi iki kişiyi de şahid yapın. (Ey şahidler siz de) şahidliği Allah için edâ edin...”, Talaak Su. Ay. 2, Kur’an-ı Kerim’de bu konuları aydınlatan başka ayetler de mevcuttur. (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, s, 779-780, 790, 1340, c, 3, s, 1480, c, 7, s, 5044-5045; Çantay; *KNMK.*, c, 1, s, 6-62, 125-126, 145, c, 3, s, 1055-1056), Hz. Peygam-

İslâmın kabul ettiği, aile kurumunun sarsıntı geçirmesi, ayrılık veya boşanma olayının sürüncemede kalması, değişik nedenlerle ailenin reisi olan kocanın uzun süre ailesinden uzak kalması vb. gibi nedenlerle kadına, küçük yaşta, babanın ölmesiyle yetim kalan çocuklara nafaka bağlanması, İslâmî hukukun prensiplerinden idi. Kur'an-ı Kerim ve Sahîh kitaplarında, bu konuda birçok ayet ve hadis bulmak mümkündür²⁵.

2 — Osmanlı Kanun-nâmelerinde Ailenin Yeri

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu, Türk-İslâm karakterli bir devlettir. Kuruluşundan beri, devlet yönetiminde ikili hukuk sistemi hâkimdir. Bunlardan birincisi, kaynağını ayet, hadis, kıyas ve icma hükümlerinin teşkil ettiği şer'i hukuk, ikincisi ise, kaynağını, Türk teşkilât ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfî hukuktur. Bunlardan, birincisi olan, şer'i hukuku (bazı yönleriyle) genel hatlarıyla yukarı da açıklamağa çalıştık.

ber (a.s.): "Nikâhlanıp çiftleşiniz ve evleniniz, fakat kurduğunuz bu âile yuvasını talâk ile yıkmayınız. Onun tarrâkasından arş-ı ilâhî titrer" buyurmuştur., Yine başka hadislerde: "Kadınlarınızı ancak zinâ töhmetiyle boşayabilirsiniz" buyurulmuştur., "Talâk üzerine yemin -ki: şöyle yaparsam karım boş olsun, gibi sözlerle- ancak münafık olan kişi yemin eder" buyurmuştur., "Bir kimse yalnız tatmin-i şehvet için nikâh eder, mehrini de vermezse, o kimse zinâkâr bir mücrim olarak ölür" buyurmuştur., "Sık sık kadın boşayan çeşneci erkeklerle sık sık koca değiştiren çeşneci kadınlara Allah lânet etsin" buyurmuştur. (Bkz. *Buhârî*, c, 11, s, 328-331; Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s, 30-31; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s, 38, 39; Hüseyin Atay; *a.g.m.*, s, 230-231).

²⁵ "... (Yine) sana hangi şeyi nafaka vereceklerini sorarlar. De ki: "ihtiyacınızdan artanı (verin)" ..., Bakare Su. Ay, 219 (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, s, 760-761; Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 58, *DİBY.*, *KKTA.*, s, 33), nafaka konusunda Hz. Peygamber (a.s.) çeşitli hadis-i şerifleri de mevcuttur. Ebû Mesud'dan rivayet edilen bir hadiste: "Her hangi bir Müslüman kendi ehline -Allâh'ın rızasını kasederek- infâk edip zarûri ihtiyaçlarını te'min ederse bu infâk o Müslüman için sadaka olur" buyurulmaktadır., Ebu Hüreyre (r.a.)'dan rivayet edilen bir kutsi hadiste: Allahu Teâlâ: "Ey Âdem oğlu sen âileni infâk etki, sen de Allah tarafından infâk olunub me'cûr olasin" buyurulmaktadır., yine Ebû Hüreyre (r.a.) rivayet olunan bir hadiste: "Dul kadınların ve bir günlük geçimi olmayan fakirlerin nafakalarını kazanmağa koşan Müslüman, Allah yolunda harb eden mücâhid gibidir. Yahud gece namazlı, gündüz oruçlu kimse gibidir" buyurulmaktadır., yine Ebû Hüreyre (r.a.) rivayet edilen başka bir hadiste: "sadakanın efdali, sadakanın sahibini ganî bırakan ve fakirliğe düşürmeyen sadakalardır. çünkü veren el, alan elden hayırlıdır, üstündür. Ey mü'min, nafaka vermeğe nafakası üzerine vâcib olan âile efradınla başla, sonra başkalarına sarf et. Âile efradının nafakaları verilmezse kadın der ki: Ya beni besle, yâhud yakamı bırak, Hizmetçi de: Beni besle, beni çalışdır, der, Çocuk da: Beni besle, beni kime bırakırsın? der" (Bkz. *Buhârî*, c, 11, s, 271-273; Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s, 30-31; İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s, 38-39).

Osmanlı kayıtlarında, kanun-nâmeler hakkında şu isimlerin: “*Padişah Kanunu*”, “*Kanun-ı Hümayûn*”, “*Kavanîn-i Örfiye*”, “*Kavanîn-i Örfiyye-i Osmaniye*”, “*Kazayây-ı Örfiyye*”, “*Kavanin-i Divan-ı Osmanî*”, “*Ferman-ı âlîşân-ı zıll-ı Rabbânî*” vb. yer aldığı görülmektedir.

Türkler, değişik asırlarda, çeşitli toplumların yaşadığı coğrafi mekanlarda birçok devletler kurmuşlardır. Kurulan bu devletlerin idarî, askerî, sosyal ve ekonomik yönden teşkilâtlanması, sevk ve idare edilmesi hususlarında küçümsenmeyecek kadar büyük tecrübe ve bilgiler kazanmışlardır. Kurulan devletlerin, büyüyüp gelişmesi için, zaman zaman gaza ve cihad politikası takip ederek birçok memleket fethettiler. Fethedilen yerlerde yaşayan insanları mutlu etmek, hoşlanmadıkları konularda taciz etmemek için, yıkılan devletin koyduğu kanunları, vergi usûl ve yönetmeliklerini çoğu kere aynen kabul ettiler. Sadece, o toplumlara ağır gelen hükümleri, toplum yararına değiştirdiler. İşte, bu iki tarihi sebeble Osmanlı örfî hukuku doğdu.

Bazı fethedilen bölgelerin, eski kanun ve vergi usulleri hemen değiştirilmeyip, uzun süre Osmanlı yöntemi tarafından aynen kabul edildi. Örneğin: Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’in Fatih tarafından yenilmesinden sonra Diyarbakir, Mardin, Erzincan, Ergani ve Urfa’da 1518 (924h). tarihine kadar, bazı yönleri aynen, bazı yönleri ise tadil edilmiş şekilde Hasan Padişah Kanun-nâmesi adı altında devam etti. Ancak, Osmanlı yönetimi tarafından, 1540 tarihlerine doğru, Diyarbakir Kanun-nâmesinin vaz edildiği görülmektedir. Yine, Sis (Adana) ve Tarsus bölgelerinde Mısır ve Suriye Sultanı Kayıtbay’ın Kanun-nâmesi, Zülkadiriye Vilâyetinde (Maraş ve çevresi), muhtemelen 1511 (911h.) tarihine kadar Alâ-üd-düvle Bey’in kanunu geçerli olup, bu tarihlerde tahriri yapılan Maraşta, Zülkadiriye Kanunu yerine Rum Kanunu (Osmanlı Kanunları) kabul edilmiştir. Fakat, hazırlanan Osmanlı Kanunları adı altında Alâ-üd-devle Bey’in Kanunları tagyidr ve tebdil edilmeksizin kabul edilmiştir. Aynı şekilde, Arap ve Acem ülkelerinde yapılan fetihler sonunda, o bölgenin eski yönetimleri tarafından kabul edilmiş kanunların birçok hükümlerinin Osmanlı Yönetimi tarafından kabul edilerek, Osmanlı Kanun-nameleri hükümleri altına sokulmuş oldukları görülmektedir²⁶.

İslâm hukukunun, Osmanlı Örfî Kanununun-nâmelerine tesiri hususu hâlâ aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Hammer, İslâm hukuk prensipleri-

²⁶ Ömer Lütfi Barkan; *Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s. XVI, XXXVI, LIX, LXV, 119, 145, 170, 191, 196, 200.

nin, kanun-nâmelere tesir ettiğini savunurken, Ömer Lütfi Barkan tesir etmediğini savunmaktadır. Yine Barkan, kanunnâmeler hazırlanırken, İslâmî hukukun tesiri olmayıp, çeşitli belde ve kıtalarda yaşayan insanların ihtiyaçlarının etkili olduğunu belirttiikten sonra, fethedilen yerlerdeki toprakların statüsü konusunda, "...bir insanın toprağı veya evi üzerindeki tasarruf hakları ve bu gibi gayr-i menkullerinin alımı, satımı, ve kiraya verilmesi gibi fıkıhın muamelât kısmını alâkadar eden meselelerle, evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi şeriatin en aslı kaynakları tarafından şekilleri sarahatle tâyin edilmiş..." olan bazı konularda, kanun-nâmelerin İslâmî hükümlere müdahale ederek zaman zaman onları hükümsüz kıldığını belirtmektedir²⁷.

Çeşitli "ferman", "emir" ve "hükümler" şeklinde meydana gelen kanun-nâmelerin hazırlanmasında, Müftü ve Şeyhulislamların etkisi yoktu. Bunların düzenlenmesinde, kendi görevlerinde temayüz etmiş olan yüksek seviyeli devlet memurlarının etkili olduğu görülmektedir. Hatta, Barkan, Şeyhulislam Ebussuud Efendi tarafından tanzim edilen toprak hukukunun, Şeyhulislamlık sıfatı ile olmayıp, "Tahrîr Emîni" veya "İl Yazıcısı" sıfatı ile hazırlanmış olabileceğini belirtmektedir²⁸.

Değişik zamanlarda "Ferman", "Emir" ve "Talimat-nâmeler" şeklinde vaz edilen hükümler, zamanla toplanıp Osmanlı Kanun-nâmeleri haline getirilmiştir. Bugüne kadar bilinen ilk "Kanun-nâmeler Külliyyâtı" I.Murat Hüdavendigâr zamanında ve onun emri ile Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından hazırlandığı sanılmaktadır. Daha sonra, Fatih ve Kanûnî Sultan Süleyman Kanun-nâmeleri hazırlanmıştır. Zamanla, bu kanun-nâmelerin derlenip toparlanmasıyla "Kanun Mecmuaları" meydana getirilmiştir. Bugüne kadar, bilinen belli başlı kanun-nâmeler, Hezâr Fen Hüseyin Efendi'nin (1675 (1086 h.) tarihlerine doğru hazırladığı, "Telhis'ül-beyan fî-Kavânîn-i Âli Osman" adlı eser ile, Ayni Ali Efendi'nin 1609 (1018 h.) (İstanbul, 1280 (1863)) tarihli "Kavânîn-i Âli Osman Der-Hülâsâ-i Mezâmîn-i Dfefer-i Divân" adlı risalesi yanında, Ankara Mahkemesi Mukayyidi Mehmed Emin Efendi'nin 1817 (1233 h.) tarihlerinde hazırladığı eserler ile Tanzimat sonrası hazırlanan Mecelle, Aile, Nafaka, Arazi vb. kanun-nâmeleri saymak mümkündür²⁹.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan; *Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s, XXXV, XLV, XLVI.

²⁸ Ö.L. Barkan; *Kanunlar*, I, s. XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXIX.

²⁹ Ö.L. Barkan; *a.g.e.*, s, XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXIX.

Buraya kadar, Örfî hukuku yansıtan Osmanlı Kanun-nâmeleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Pekiyi, bu kanun-nâmelere göre Osmanlı toplumunun aile yapısı neydi?

Kanun-nâmeler, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, aile hukuku konusunda böyle bir düzenlemeye gitmemiştir. Zaman zaman fıkıhın muamelât kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi bazı şeriatlık konulara ufak tefek müdahalelerin dışında bu konuyu İslâm şeriatına bırakmıştır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumu aile yapısının iyi bilinebilmesi için, İslâm hukukunun aile ve aile fertleri hakkında vaz ettiği hükümlerin de iyi bilinmesi gerekmektedir. İslâm hukukunun aile hakkında ortaya koyduğu hükümler iyi bilinirse, arşivlerimizde bulunan belgelerden, özellikle Şer'îyye Sicillerine yansıyanlar daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Teorik olarak ortaya konulan İslâm hukuku ile bu hukukun uygulanmasında görülen başarılar, başarısızlıklar, çelişkiler, hukuk yolundan sapmalar Kadı Sicillerinin incelenmesi, bunlarda görülen belgelerin bilimsel ölçülerle ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır.

Biz, Osmanlı toplumunun bir kesitini oluşturan Tokat'ın aile yapısını işlerken, ister istemez İslâm hukukunun aileye bakış açısını ortaya koymak zorunda kaldık. Araştırmamızın bundan sonraki bölümlerinde, teorik İslâm hukuku ile, Osmanlı kadısının uygulamalarını yan yana getirerek, Osmanlı toplumunun aile yapısını aydınlatmaya çalışacağız.

III — *Tokat'ta Bulunan Müslim ve Zimmî Gruplar*

Bilindiği gibi, imparatorluklar, homojen yapıya sahip olmayıp, değişik din, dil ve ırklardan meydana gelmektedirler. Üç kıtada hüküm sürmüş olan Osmanlı imparatorluğu da böyledir. İmparatorluk şehirlerinin incelenmesi, bunu açık olarak ortaya koymaktadır. Birçok Osmanlı şehirlerini incelediğimiz zaman din, dil ve ırk bakımından karışık olduklarını açık olarak görebiliriz. XVIII. yüzyılın sonlarında (1771-1810) incelemeye tabi tuttuğumuz Tokat'ta durum böyleydi. Bu dönemde dinî bakımdan müslim ve zimmî olmak üzere iki toplum görülmektedir. Yapılan tahrirlerde, genellikle din faktörü esas alındığı için, Müslim zümrelerin, Türklerden başka hangi etnik unsurlardan meydana geldiğini, kesin olarak tesbit etmek mümkün olmadığı halde, zimmî zümrelerin tahririnde, dinî yapıyla beraber, etnik yapısının da belirtilmiş olmasından dolayı, Tokat'ta oturan zimmî kesimin diniyle beraber milliyetini de tesbit etmek mümkün olmaktadır.

Devlet zaman zaman, şer'î ve örfî vergiler toplamaktaydı. Bu vergilerin âdil ve eşit olarak tarh u tevzî edilebilmesi, belirlenen resimlerin biran önce toplanabilmesi amacıyla, şehir halkı belirli aralıklarla tahrîr ediliyordu. Bu tahrirlerde, Müslim ve zimmî mahallelerin halkları ayrı ayrı sayılarak, kimin ne kadar vergi vereceği tesbit edilirdi. Bu şekilde tanzim edilerek Şer'îyeye Sicillerine geçirilen kayıtlara, "*Mevkufat Defteri Suretleri*", "*Sal-yâne Defterleri*", "*Mahallat Haneleri Defterleri*", "*Mahallet Defteri*", "*Hane Defteri*", "*Müfredât Defteri*", "*Tevzî ve Taksim Defteri*" vb. isimler verilmekteydi³⁰. İşte, bu defterlerden yararlanarak, şehirde ne kadar mahalle olduğunu, hangi adları taşıdığını, mahallelerde oturanların dinî ve etnik yapısını, mahalle halkının kaç avârız ve nüzül-hânesi sayıldığını, her hânenin ne kadar vergiye müstahak olduğunu vb. ayrı ayrı tesbit etmemiz mümkün olmaktadır. Örneğin: 15 Eylül 1795 (Gurre-i Rebiyü'l—Evvel 1210) tarihli "*Müfredat Defteri*" ne göre Tokat'ta toplam olarak 77 tane mahalle vardı³¹. Bu sayımda, mahalleler Müslim, zimmî ve karışık şeklinde belirtilmemiştir. Onun için, kesin olarak mahallelerin hangileri Müslim mahallesidir, hangileri zimmî mahallesi, hangilerininin karışık olduğunu tesbit edemedik. 1830 yılında yapılan ilk nüfus tahrîrinde, şehir halkı sayılırken Müslimlerin oturduğu mahalleler, zimmîlerin oturduğu mahalleler ile karışık olan mahalleler ayrı ayrı belirtilmiştir. Biz, Tokat Şer'îyeye Sicilleri üzerinde çalışırken bu defteri aramamıza rağmen bulamadık. O nedenle, bu konuyu tam olarak aydınlatmak mümkün olmadı. Fakat, 1455 (860 h.) tarihli tahrîre göre 54 mahalleden 62 tanesi Müslim, 8 tanesinin Müslim ve zimmî karışık olduğunu tesbit etmek mümkün oldu³². İncelediğimiz dönem zimmî mahallerinden, birisinde Yahudiler, geri kalanlarda ise (muhtemelen 10 mahalle olmalı) Ermeni ve Rumlar ya ayrı ayrı, ya da müslimlerle karışık olarak oturuyorlardı. Zimmîlerin adını taşıyan bazı mahallelerde cami, mescit ve türbelerin bulunması, buraların Müslimlerle karışık olduğunu göstermesi bakımından önemlidir³³.

³⁰ *Tokat Şer'îyeye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 6, Bilindiği gibi, Tokat Şer'îyeye Sicilleri, Tokat Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde bulunmaktadır. Bundan sonraki dipnotlarda Tokat Şer'îyeye Sicilleri (TŞS) şeklinde, defter numarası ile sayfa numarası (—/—) şeklinde kısaltılacaktır.; Rifat Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, Ankara, 1986, s. 75-77.

³¹ *Tokat Şer'îyeye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 6 (Bunun dipnotu, TŞS, 2/6 şeklinde kısaltabiliriz).

³² *Başbakanlık Arşivi; TTD*, No: 772, s. 41-42 vd. Bana bu bilgiyi temin eden Doç. Dr. Mehmet İpşirli Bey'e teşekkür ederim.

³³ *TŞS*, 2/9; 13/126-127.

Anlaşıldığı gibi, incelediğimiz dönem Tokat'ında, etnik yapısı kesin olarak bilinmeyen Müslimler yanında Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere toplam olarak 4 tane etnik toplum (müslimlerin durumuna göre bu sayı fazlalaşabilir) ile üç tane semavî dine mensup insanların bir arada yaşadıkları görülmektedir.

IV — Tokat'ta Aile ve Evlilik Gelenekleri

1 — Nikâh Akdi ve Ailenin Teşekkülü

İslâm hukukunda aile, kutsal bir yapı olarak nitelendirilmiştir. Türk toplum yapısında da durum bundan farklı değildir. Osmanlı mahkemesinin başı olan kadı da bu kutsallığı korumuştur.

Ailenin teşekkül edebilmesi için evlenmenin, evlenmenin teşekkül edebilmesi için de nikâh akdi denilen sözleşmenin yapılması şarttır. İslâm hukukuna göre evlenme ve nikâh akdinin alenî olması şarttır³⁴. İşte, bu şarttan dolayı olmalıdır ki, Osmanlı döneminde yapılan evliliklerin büyük bir çoğunluğu Şer'iyye Sicillerine kayıt edilmektedir.

Evlenecek bir kızla, erkeğin iradelerini kullanmaları İslâmî bir prensiptir³⁵. Bu dönemlerdeki uygulamalarda, bu prensibin geçerli olduğunu görmek mümkündür. Evlenirken, şu tür evlenme ve nikâh akidlerinin yapıldığını görmekteyiz.

a — Evlenecek kız ve erkek hür iradelerini kullanarak kendileri ve aileleri arasında anlaşıp karara vardıldıktan, sonra, mahkeme-i şer'e gelerek, şahitler huzurunda, nefislerini birbirlerine tezviç ettiklerini beyan ederek nikâh akidlerinin yapılmasını isterlerdi. Nikâh akidleri yapılarak, sonuç Sicil-i Mahfuza kayıt edilirdi.

b — Evlenecek kız ve erkek, kendileri ve aileleri arasında anlaşıldıktan sonra, kız, mahkemeye gelmeyerek (mahremiyet nedeniyle olsa gerek) anasını, babasını veya güvendiği yakın akrabalarından birisini şahitler huzurunda vekil tayin ederek mahkeme-i şer'e gönderir. Mahkemede yapılan duruşmada, vekâlet suretiyle bu nikâh akdi de yapılarak sonuç Sicil-i Mahfuza kayıtlı edilirdi. Zaman zaman, vekâlet usûlünü erkeklerin de uyguladığını görmek mümkün olmaktadır.

³⁴ Bkz. Dipnot 18'de bu konuda bilgi verilmiştir.

³⁵ Bkz. Dipnot 20'de bu konuda bilgi verilmiştir.

c — Bazan evlenecek kız ve erkek kendileri ve aileleri arasında anlaş-
tıktan sonra, mahkeme-i şer'e müracaat ederek, nikâh akidlerinin evde ya-
pılmasını isterlerdi. Bu gibi hallerde, bazan mahkemenin başı olan kadı
veya nâib (bunların gitmesi çok ender olurdu) ama çoğunlukla da mahke-
menin başkâtibi, birinci, ikinci veya üçüncü kâtipleri ile mukayyidler vb.
bu gibi görevlere gönderilirlerdi. İstenilen yere giden mahkeme görevlileri,
şahitler huzurunda nikâh akdini yaptıktan sonra, sonucu getirip Sicill-i
Mahfuza yazarlardı. Bazan bu usullerle yapılan nikâh akidleri, kız ve er-
keğin, veya evli çiftlerin mahkemeye gelerek, şahitler huzurunda hür ira-
delerini kullanarak evlenmekten vazgeçtiklerini belirterek, nikah akidleri-
nin feshini isteyebilirlerdi. Bu isteğe uyan mahkeme, kıydığı nikâhı feshe-
debilirdi. Örneğin: 2 Ağustos 1798 (19 Safer 1213) tarihinde Tokat'ta Baş
Meydan Mahallesi'nde oturan es-Seyyid Mehmet Efendi, Şerife binti Meh-
met Emin adlı bâkir ve bâliğa kızla, kendi rızaları ile birbirlerine "namzed"
olurlar. Fakat, aradan 6 ay geçtikten sonra araları açılır ve Seyyid Meh-
met Efendi, es-Seyyid Halil bin Mustafa ile Hasan bin Hızır'ın şahadetle-
riyle, es-Seyyid Mustafa Efendi ibni Ebubekir Efendi'yi kendine vekil tayin
ederek mahkemeye gönderir. Seyyid Mehmed Efendi'nin vekili olan, Sey-
yid Mustafa Efendi, mahkemede hazır bulunan "namzed" Şerife binti
Mehmed Emin üzerine dava açarak, "vekilinin 6 ay önce Şerife'ye "nam-
zed" olduğunu, aralarında nikâh akdinin geçmediğini, şimdi ise namzed-
likten vazgeçtiklerini, Şerife'nin isterse nefsinin başkasına tezviç edebileceği-
ni" beyan ettiğini ve mahkemenin de bu isteğe uyduğunu görmekteyiz³⁶.
Mahkemenin bu kararı, tamamen İslâm hukukuna uygun düşmektedir³⁷.
Yine, 1 Nisan 1810 (25 Safer 1225) tarihli başka bir kayıta, Tokat'ta
Mahmut Paşa Mahallesi'nde oturan Rukiye binti Süleyman adlı kız mah-
kemeye gelerek şu beyanda bulunur. "Bundan üç sene önce, babam
müteveffa, beni, şu anda Tokat'ta bulunmayan Mustafa bin Abdullah'a
evlenmek vaadiyle "namzed" etti. Aramızda sahih bir nikâh da yok. "...ben
âkile ve bâliğa ve âkillâ-i fâile muhtar olduğum ecilden nefsimi ahara tezvice izin
murad eylerim..." diyerek serbest kalmasını ister. Mahkeme şahidleri de
dinledikten sonra "namzed" Rukiye kızın isteğini yerine getirerek, istenme-
yen bir evlilik akdinin önüne geçmiş olduğu görülmektedir³⁸.

³⁶ TŞS., 3/130; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, Ankara, 1986, s. 175-202.

³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslâmiye ve İstilahatı Fakhkiye Kamusu*, c. 2, İstanbul, 1985, s. 152-155.

³⁸ TŞS., 13/168; Rifat Özdemir, *a.g.e.*, s. 175-202.

Orta Asya Türklerinde, kan bağı evliliğe mani olduğu için, evliliklerde ekzogami (dıştan evlilik) usûlü yaygındı. İslâm dinî de zuhur edince, kan bağının evliliğe mani olduğunu, Nisâ Suresinin 22 ve 23. ayetlerinde kimlerin kimlerle evlenebileceğini karara bağlayarak, üvey anne, kız, kız kardeş, hala, teyze, sütanne ve süt kardeşlerin vb. birbirleri ile evlenemeyeceklerini kesin prensip haline getirmiştir³⁹. Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda, üvey anne, kız, kız kardeş, sütanne ve süt kardeşler arasında ceryan eden, evliliklerle ilgili hiçbir belgeye rastlamamız mümkün olmadı. Bu tür, bir evlilik girişimi olduğu zaman mahkeme müdahale ederek evliliğe mani oluyordu. Örneğin: 21 Ocak 1774 (27 Şevval 1186) tarihinde Tokat'ta Huruş (gürültü, şamata ve telaş manasına gelmektedir) Mahallesinde oturan es-Seyyid Ebubekir bin Abdurrahman adlı kişi, aynı mahallede oturan Hatice binti Ömer adlı kızla kendi aralarında "namzed" (nişanlanma) olurlar. Tam nikâh akdi yapacakları zaman, bazı kişiler bunların süt kardeşi olduklarını mahkemeye intikal ettirirler. Mahkeme, durumun aydınlığa kavuşması için, evlenecek erkeğin süt kardeşi olmadıklarına dâir şahit getirmesini ister. Güveyi aday olan Seyyid Ebu Bekir şahidler getirir ve getirilen şahitler bunların süt kardeşi olmadıklarını, söylentinin iftira olduğunu beyan ederler. Bunun üzerine mahkeme adayların kendi aralarında evlenebileceklerini nikâh akdi yapmada sakınca olmadığını belirten *hüccet-i şer'iyye* vererek davayı sonuçlandırmıştır⁴⁰. Bu örnekte de görüldüğü gibi mahkemenin kararı İslâm fıkıhına uygunluk göstermektedir.

2 — Müslimlerde Evlilik Gelenekleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Müslim kesimin evlenmesi, evlenecek kızla erkeğin kendi hür iradeleri ile anlaşmalarına bağlı idi. Aralarında anlaşan adaylar, önce belirli bir süre nişanlı kalırlardı. O günkü ifadeyle, buna "namzed" deniliyordu. Birbirlerine "namzed" olan adaylar, bu süre içinde birbirleri ile ailelerini daha yakından tanımış oluyorlardı. Eğer bu süre içinde, kendi aralarında evlilik akdi yapmaya mâni bir durum çıkarsa, mahkemeye müracaat ederek, şahitler huzurunda, "namzed" olmaktan vazgeçtiklerini beyan ederek, nikâh akdini yaptırmazlardı. Yukarıda verdiğimiz iki örnekte, bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

³⁹ Bkz. Dipnot 17'de bu konu hakkında birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

⁴⁰ TŞS., 1/76.

Eğer, evlenecek adaylar, nikâh akdi yaptırarak seviyeye kadar gelebilirlerse, ya mahkemeden bir görevliyi evlerine çağırarak veya kendilerine bizzat mahkemeye giderek şahidler huzurunda nikâh akdini yaptırıyorlardı.

Evlenecek kızın, mehir alması, İslâm hukukunun prensibi olduğu kadar, Türk töresinin de bir gereği idi⁴¹. Mahkemede nikâh akdi yapılırken, günün şartlarına göre, ne kadar *mehr-i muaccel* ile *mehr-i müeccelin*, güveyi aday tarafından gelin adayına verileceğinin bildirilmesi şarttı. Birçok sicil kaydına bakılacak olursa bu durum açık olarak görülmektedir. Eğer, nikâh sırasında mehirin miktarı belirtilmezse, boşanma veya ölüm hallerinde emsallerine göre terekeden alınmaktaydı⁴².

Orta Asya Türkleri arasında, bazı istisnalar olmakla beraber, poligami (çok evlilik) evlilik usüllerine pek rastlanmaz. Genellikle, yaygın olan evlenme biçimi, monogami (tek evlilik) usûlüdür. İslâm hukuku, değişik ayet ve hadislerde, geçerli bir mazeretin yanında, adaletin mutlaka sağlanması şartıyla, dörde kadar evlenmeye müsaade etmiştir⁴³. Fakat, hanımlar arasında, adaletin sağlanması şartıyla bu kapı hemen hemen kapatılarak, tek kadınla evlenme usûlü teşvik edilmiş gibidir.

Biz, Tokat Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada, İslâm hukukunun müsaade etmesine rağmen, poligami evlilik usûlünün tatbik safhasına konulmadığını gördük. 1772-1810 (1186-1225) tarihleri arasında ki sicillerden örnekleme yöntemiyle 26 tane tereke seçtik. Bu terekeler, şehrin değişik yerlerinde oturan Müslim ve zimmî karışık olmak üzere ehl-i örf mensubu olan eski Tokat Voyvodasına, bazı askerî tâîfeye, hekime, bakkallık ve attarlık gibi ticaretle işgal eden esnaf kesimi ile evinde oturup ev işlerini yapan bazı ev kadınlarına âit bulunmaktadır. Bu 26 terekeden % 69,23 oluşturan 18 tanesi Müslimlere, % 30,77 oluşturan 8 tanesi de zimmî gruplara âittir⁴⁴. 18 tane Müslim erkekten sadece 4 tanesi (% 15,38'i) 2 evlidir. Bunlardan birisinin ilk karısı öldüğü için evlenmiştir. Öbür üç kişi ise, birinci hanımlarından ya hiç çocukları olmadığından, veya bir erkek çocuğa da sahip olabilmek için, ikinci evliliği yapmış görünmektedir. Çünkü, bu üç erkeğin de birer çocuğu vardır. Bunlardan iki tanesinin bi-

⁴¹ Bkz. Aynı makalenin Eski Türklerde Evlenme Böl.

⁴² TŞS., 1/370; 2/6; 3/161-165.

⁴³ Bkz. Dipnot 16'da bu konu açıklanmaktadır.

⁴⁴ TŞS., 1/276, 288, 315, 370; 2/6, 9, 10, 11, 13, 16, 33, 36, 50, 83, 108, 109, 142, 158, 176, 177; 3/2, 9; 13/47, 93, bu numaralı terekeleri incelemeye tabi tuttuk.

rer erkek çocuğu, bir tanesinin de bir kız çocuğu vardır. Burada açık olarak görüldüğü gibi, ikinci evlilikler, sırf bazı arzuları tatmin etmek için yapılmaktan çok, bazı zaruretlerden dolayı yapılmış olduklarını açık olarak göstermektedirler. Erkeklerin, % 84,26'sının tek evli olması, bunun delili olsa gerekdir.

Bu örnekler ile, XVI. yüzyılın sonlarında Türkiye'den geçen Alman protestan papazı Salomon Schweigger'in verdiği şu bilgiler: "Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor"⁴⁵ birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Bu örnek ve ifadelere dayanarak, Anadolu'da ve Tokat'ta çok evlilik usûlünün yerleşmediğini söylemek mümkündür.

3 — *Zimmilerde Evlilik Gelenekleri*

Osmanlı döneminde yaşayan zimmîler dil, din ve gelenek yönünden tamamen serbest idiler. Kendi kitaplarına inanıp, kendi kilise ve havralarında âyin yapma haklarına sahip oldukları gibi, kendi dillerini konuşarak gelenek ve göreneklerini rahatlıkla yaşatabiliyorlardı. Aile hukuku ile ilgili bazı konuları, kendi cemaatleri arasında hallederken, bazılarında ise mahkeme-i şer'iyeye gelerek çözümlenmekte oldukları görülmektedir. Bu nedenle, kadı sicillerinde, zimmîlere âit evlilik uygulamalarıyla ilgili bazı kayıtlar, Müslimlerininki kadar, çok sık olarak yer almamaktadır. Ama, zaman zaman görülen belgelerde, zimmî kız ve erkeğin de kendi aralarında anlaşdıktan sonra günün şartlarına ve malî kudretlerine göre aralarında mehr-i muaccel ile mehr-i müecceli kararlaştırdıktan sonra, mahkemede, şahidler huzurunda nikâh akdi yaptırarak evlenme olayını gerçekleştirdikleri gözlenmektedir. Eğer, evlenirken mehr-i müeccel kararlaştırılmaz, veya verilmezse, kocanın ölümü halinde, bu mehir günün şartlarına göre mutlaka terekeden düşülüyordu. Örneğin: 9 Aralık 1797 (19 Cemaziye'l Âhir 1212) tarihinde Tokat'ta, Kaya Mahallesinde oturan Kırkor Veled-i Gabril ölür. Terekkesi karısı Seronaz binti Vartan ile üç çocuğuna kalır. İslâm ferâiz hukukuna göre, terekkeyi taksim etmeye gelen, mahkeme-i şer' görevlisi, önce terekeden borçlar ile kadına takdir edilen 33 guruşluk mehri çı-

⁴⁵ İber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 37.

kardiktan sonra taksimatı yapar⁴⁶. Görüldüğü gibi, zimmî kesim kendi geleneklerini rahatlıkla yaşatırken, mahkeme-i şer'iyenin yürütmekte olduğu haklaştırma hizmetlerinden de yararlanmaktaydılar.

Zimmî unsurlar arasında da, poligami (çok evlilik) usûlü var mıydı? Bu sorunun cevabını bulabilmek için, incelemeye tâbi tuttuğumuz 26 terekeden, zimmîlere âit olan 8 tanesini yeniden gözden geçirdik. Fakat, zimmîler arasında 2 evli olan erkeklere rastlamamız mümkün olmadı.

İncilde, sarih bir hüküm olmamakla beraber, din azizleri tarafından iki evlilik pek hoş karşılanmıyordu⁴⁷. Acaba, zimmî kesimin bu davranışında, bu, dinî telâkkilerin etkisi var mıydı? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Belki, zamanla aydınlığa kavuşacaktır.

4 — *Mehir*

Mehir, güvey adayı tarafından, gelin adayına verilen belirli bir miktardaki paradır. Moğollarda güveyi adayının, gelin adayını evine verdiği paraya "*kalın*" deniyordu. Orta Asya Türkleri arasında da, güveyi adayının, kız evine verdiği paraya "*kalın*" veya "*şep*" deniliyordu. Cahilliyye çağı Araplarında ise, evlenecek erkeğin, evleneceği kızın babasına, erkek kardeşine veya akrabasından birisine mutlaka "*mehir*" vermesi gerekmektedir⁴⁸.

İslâm hukuku, zuhur ettiği zaman, bu gelenekleri devam ettirmiştir. Ancak, kadın lehine fevkalâde güzel düzenleme ve yenilikler getirerek, mehirin mutlak surette kadının hakkı olduğunu, bu parada, babanın, kardeşlerin ve diğer akrabaların hiç hakkı olmadığı gibi, kocanın da hakkı olmadığını kesin kurallara bağlamıştır⁴⁹. Mehiri kızın dışında başka birisinin almasını kesinlikle yasak ettiği gibi, evlenmeden önce *mehr-i muaccel* ile *mehr-i müeccel* adını taşıyan ve günün şartlarına göre, ailelerin zengin veya fakir oluşlarına göre değişen belirli bir paranın kızı verilmesini şart koşturmuştur. Hatta, öyleki, mehir veremeyecek kadar fakir olan bir gencin, kızı Kur'an-ı Kerim öğreterek bu borcunu ödemesi istenmektedir⁵⁰.

⁴⁶ TŞS.; 3/10; 13/126-127.

⁴⁷ Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s, 25.

⁴⁸ Bkz. Moğollar, Türkler ve Araplarda Aile ve Evlenme usulleri hakkında yukarıda ayrı ayrı bilgi verildi.

⁴⁹ Bkz. Dipnot 19'da bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

⁵⁰ Bkz. Dipnot 19.

Mehirin miktarı, günün şartlarına, evlenecek kızın güzel, çirkin, maharetli vb. oluşuna göre değişmekteydi. İslâm fıkıhına göre, gelir getiren herşey mehir olabilmektedir⁵¹.

Güvey adayı gelin adayına mehir verirken, gelin adayı da cihaz getirmektedir. Ancak, verilen mehir ile cihazın denk olması diye bir kural yoktur⁵². Kadına verilen mehirleri birkaç isim altında toplamak mümkündür.

a — *Mehr-i Muaccel*

İslâm hukukuna göre, nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında, şahitler huzurunda güveyi adayı tarafından gelin adayına verilmesi gereken bir paradır. Eğer bu para, akid sırasında verilmezse, boşanma veya ölüm halinde terekeden alınmaktadır.

İncelediğimiz 1771-1810 tarihleri arasındaki sicil kayıtlarında, bu dinî ve hukukî geleneğin uygulandığını açık olarak görmekteyiz. Bu dönemde, gelin adaylarına verilen mehirin miktarı kesin olmamakla beraber 50 ile 500 guruş arasında değişmekteydi⁵³.

b — *Mehr-i Müeccel*

Bu mehir de, gelin adayının hakkıdır. Nikâh akdi sırasında, miktarının şahidler huzurunda tesbit edilmesi lâzımdır. Eğer, akid sırasında tesbit edilmezse, boşanma veya ölüm halinde, emsallerine göre miktarı tesbit edilerek terekeden alınıp, kadına verilmekteydi. Örneğin: 20 Nisan 1808 (23 Safer 1212) tarihinde Tokat'ta Yazıcık Mahallesinde oturan Hüseyin b.Mehmed vefat eder. Eşi, Fatma b.Hasan terekenin yazımı sırasında, kocasının nikâh akdi sırasında kendine 150 guruş mehr-i müeccel verdiğini beyan ederek, iki tane de şahid getirir. Mahkeme-i Şer' görevlileri, bu durumu kabul ederek 150 guruş mehr-i müecceli terekeden düşerek Fatma b.Hasan'a vermişlerdir⁵⁴.

Bazan, nikâh akdi sırasında mehr-i müeccelin miktarı tesbit edilmeyebiliyordu. Bu durumlarda, boşanma veya ölüm olayı vuku bulursa, o za-

⁵¹ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, c, 2, İstanbul, 1985, s, 121-124, mehirin miktarı ile çeşitleri ehl-i sünnet imamları arasında farklılık göstermektedir.

⁵² Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 147-150.

⁵³ *TŞS.*, 2/11-83; 3/165 vd.

⁵⁴ *TŞS.*, 2/176.

man emsaline göre veya bazan vereselerin kendi aralarında takdir edecekleri miktara göre, belirli bir para mehr-i müeccel adı altında terekeden düşülerek kadına verildiği de oluyordu. Örneğin: 21 Nisan 1796 (23 Şevval 1211) tarihinde Tokat'ta Sogukpınar-ı Müslim Mahallesinde oturan Mustafa Ağa ibni Abdullatif Ağa ölür. Karılarından Alime binti Mahmud'a, terekenin yazımı sırasında, vereseler arasında 25 guruşluk mehr-i müeccel takdim edilerek terekeden düşülmüş olduğu görülmektedir⁵⁵.

c — *Namzedlik Akçesi*

İslâm hukuku, evliliğin, âkil ve bâliğ olduktan sonra yapılmasını, evlenecek kız ve erkeğin kendi hür iradelerini kullanmalarını, velilerin kesinlikle müdahale etmemelerini, kız veya erkeğin dışında nikâh akdi veya zorla evlendirme gibi uygulamaların yapılamayacağını hükme bağlamıştır⁵⁶. Fakat, toplum hayatında zaman zaman bazı sapmalar olarak, bu yasakların dışına çıkıldığı da oluyordu. Bazan bir baba, küçük yaştaki kızını birisine vererek belirli bir para ve mal alıyordu. Kız büyüyüp geliştikten sonra da ona vererek evlendiriyordu. Bu uygulamaya "namzed", alınan paraya da "namzedlik akçesi" deniyordu. Bu usûl, bir çeşit "başlık" alınarak "beşik kertmesi" usûlü ile evlendirme şekliydi. Ankara, Çankırı ve Konya gibi Osmanlı şehirlerinde bu tür evliliklere rastlanmaktadır⁵⁷. İncelediğimiz dönemde, bu tür evlendirme şeklinin Tokat'ta da uygulandığı görülmektedir. Örneğin: 1 Nisan 1810 (25 Safer 1225) tarihli bir sicil kaydında, Tokat'ın Mahmud Paşa Mahallesinde oturan Rukiye binti Süleyman adlı kız, mahkeme-i şer'e gelerek şöyle der: "...*Tarih-i kitabdan üç sene mukaddem, babam müteveffa Süleyman beni, gâîp ani'd-diyâr Mustafa bin Abdullah nâm kimesneye tezvice vadeyleyip beynimizde akd-i nikâh-ı sabk (sabh) olmayup mücerred namzed olduğumuzdan gayri ben âkile ve bâliğa ve âkilâ-i fâile muhtar olduğum ecilden nefsimi ahere tezvice izin murad eylerim...*" şeklinde ifade vermektedir. Mahkeme Rukiye'nin şahitlerini de dinledikten sonra, isteğini yerine getirerek, İslâmî olmayan bir evliliğin gerçekleşmesine mani olmuştur⁵⁸. Burada, açık olarak görüldüğü gibi, mahkeme, kızın hür iradesini kullanma prensibine uyararak istenmeyen evliliği engellemiştir. Bu tür namzedlik olay-

⁵⁵ TŞS., 2/142, vereselerin, kadına az bir mehr-i müeccel tâyin ederek haksızlık yaptıklarını söylemek lâzımdır. Takdir edilen mehir, emsallerine göre % 50 veya % 75 daha azdır.

⁵⁶ Bkz. Dipnot 20'de bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

⁵⁷ İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 37-38.

⁵⁸ TŞS., 13/168; 3/130-129.

larında, Ankara, Çankırı ve Konya'da "*Namzedlik Akçesi*" adı altında belirli bir para veya mal alınıyordu. Fakat, Tokat sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda böyle bir paranın alındığına dâir bir belgeye rastlamamız mümkün olmadı.

d — *Kalın (Seb) veya Başlık Verme Usûlü*

Moğollarda, güveyi adayı, kız evine belirli bir para verirdi. Bu paraya "*kalın*", uygulamaya da "*kalın verme veya kalın alma*" denilirdi. Orta Asya Türkleri arasında da aynı uygulamalar vardı. Türkler arasında verilen bu paraya "*kalın veya seb*" deniliyordu⁵⁹. Türklerin, İslâma girmesiyle beraber, bu isimlerin "*mehir*", "*namzedlik akçesi*", "*başlık*", "*halat*" vb. gibi isimlerle değişmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Osmanlı aile yapısı incelenirken, mehr-i muaccelin, mehr-i müccelin, ve namzedlik akçesinin alınıp verildiğini kadı sicillerinden tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bazı yörelerde "*başlık parası*" alma adeti ile "*halat alıp verme*" adetinin uygulandığı bugün dahi bilinmektedir⁶⁰. Sicillerde, "*başlık parası*", "*halat*" veya "*kalın*" alıp verme ile ilgili belge bulunabilir mi? Bu soruyu şimdilik olumlu olarak cevaplamak pek mümkün görünmüyor. Ankara ve Tokat Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda bu konuları aydınlatan belgelere rastlamamız mümkün olmadı. Kadı sicilleri incelendikçe, bu konunun da aydınlığa kavuşacağını belirtmek isteriz.

e - *Cihaz Yapımı*

Moğollarda ve Orta Asya Türkleri arasında güveyi adayı kız evine "*kalın*" veya "*seb*" adını taşıyan belirli bir para verir, buna karşılık kız evi de oğlan evine cihaz getirirdi. Cahiliyye çağı Arapları arsında böyle bir uygulamaya pek rastlanmıyor.

İslâmın zuhuru ile, bu konunun da, belirli kâide ve nizamlara bağlandığı görülmektedir. Güveyi adayı, ne kadar mehir verirse versin karşılığında mehire denk bir cihaz talebinde bulunamaz. Hatta, bir baba, yarısı mehir yarısı da cihaz yapımı için para alıp da cihazı yapmasa, güveyi

⁵⁹ Bkz. Dipnot 8, 10, 11'de bu konular hakkında bilgiler verilmektedir.

⁶⁰ Anadolu'nun değişik yerlerinde, özellikle de doğu bölgelerinde "*başlık parası*"nın alındığı, yine Doğu-Anadolu'da özellikle Elazığ, Tunceli vb. gibi bazı illerimizde kızın dayasına "*Halat*" adı altında belirli bir para (50-100000 lira, veya daha fazla olabilir) veya silah verme (12 Eylül 1980 sonrası bu usûlün uygulanmadığı veya şimdilik uygulanmadığı gözlenmektedir) adetinin olduğu bilinmektedir.

adayı, ne kızı ne de babasını (kayın babasını) taciz edemez⁶¹. Cihaz yapımı Anadolu'nun değişik yörelerine göre farklılıklar arz etmektedir. Bazı yerlerde oğlan evi mehri verip, hiçbir cihaz yapımına karışmaz, bazı yerlerde cihaza yarı yarıya ortak olur, bazı bölgelerde ise cihazın tamamını da oğlan evi yapar. Bugünkü uygulamalarda dahi bölgelere veya şehilere göre farklılık arz eden cihaz yapma usûlü, acaba incelediğimiz dönem Tokat'ında nasıldı? Bu sorunun cevabını bulmak için, incelediğimiz Tokat Şer'iyye Sicillerinde, cihazı hangi tarafın ve ne miktar yaptığını, cihazda nelerin bulunduğunu, bunların, ekonomik değerinin ne olduğu, yapılmadığı zaman ne gibi sorunların çıktığını isbat eden herhangi bir belgeye rastlamamız mümkün olmadı.

5 — *Nafaka Tayini*

Nafaka, çıkmak, gitmek, sarf etmek manalarını taşırken, fıkıh ıstılâhında ise, yeme, giyinme, barınma ve bunlara tabi olan şeylere denmektedir.

İslâm hukukuna göre, evin reisi erkektir. Erkek, kadın ve çocukların kimseye muhtaç olmayacak şekilde yeme, içme, giyinme ve barınma vb. ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü tutulmuştur. Eğer, erkek bu yükümlülüğünü yerine getirmiyor veya değişik nedenlerle getiremiyorsa, mahkeme kanalıyla bu görevin nerede ve nasıl yerine getirileceği tayin edilecektir⁶².

Evin reisi olan babanın, korumakla görevli olduğu karısı ve çocuklarının yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını yanlarında bulunduğu sürece karşılamakla yükümlü tutulduğu gibi, beldeden kaybolması, çok uzaklara gitmesi, iflas edip fakir düşmesi vb. gibi durumlarda bile nafakalarını karşılaması emredilmektedir⁶³.

İslâm hukukuna göre, evinde olduğu halde, veya, uzaklara gitmesi durumunda, veyahutta kadının boşandıktan sonra beklemesi gereken iddet müddetinde, kocasının karısı ve çocuklarına nafaka tayin etmesi bir vecibe olarak kararlaştırılmıştır⁶⁴. Bu İslâmî hükmün, çeşitli Osmanlı Mahkeme-

⁶¹ Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 147-150; İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s, 35-36.

⁶² Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 444-448, belirtilen sayfalarda, nafaka konusu ayrıntılı olarak işlenmektedir.

⁶³ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 444-448, bu sayfalarda değişik durumlar ve çözümleri üzerinde ayrı ayrı durulmaktadır.

⁶⁴ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 444-488; İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s, 38.

leri ile Tokat Mahkeme-i Şer'iyesinde de uygulandığını görmekteyiz. Örneğin: 31 Ocak 1798 (3 Şaban 1212) tarihinde Tokatın Hoca Ahmet Mahallesinde oturan Akîde Dudu binti Abdülbakî adlı kadın, vekili olan babası vasıtasıyla mahkeme-i şer'iyeye başvurarak, Abdurrahman bin İsa Efendi ile evli olduklarını, şimdi ise kocasının diyar-ı aharda ikâmet ettiğini beyan ederek, kocasına âit kiralık ev ile bağın gelirlerinden yeteri kadar “*Nafaka ve Kisve Baha*” tayin edilmesini istediğini görmekteyiz⁶⁵. Yine, 8 Şubat 1798 (21 Şaban 1212 tarihinde Tokat'ın Soğukpınar Mahallesinde oturan Şerife binti es-Seyyid Salih adlı kadın, kocası es-Seyyid Zeynelabin bin Mehmed'le *mehr-i müeccel, nafaka-i iddet* konularında aralarında anlaşarak boşandıklarını görmekteyiz⁶⁶. Yine, 4 Ocak 1810 (28 Zilkaade 1224) tarihinde Tokat'ın Akdeğirmen Mahallesinde oturan Mehmed bin Mahmud ölünce, arkada kalan 4 küçük yetim çocuğa mahkemenin yevmî olarak her birine 6'şar para “*nafaka ve kisve baha*” tayin ettiğini görmekteyiz⁶⁷. Bu örneklerde görüldüğü gibi, Osmanlı mahkeme-i şer'iyesi İslâm hukukunun nafaka konusundaki prensiplerine aynen uymuştur.

6 — *Boşanma (Mufarakat) ve Zîna*

a - *Mufarakat*

Lügatte bir şeyin, iki kişinin birbirinden ayrılması, fıkıh istilahında ise “zevciyyet bağlarının çözülmesi, karı ile kocanın birbirinden ayrılması” manalarını taşımaktadır.

İslâm dini, evlenmeyi teşvik edip, aileyi kutsal kabul etmiştir. Birçok ayet ve hadis evlenmeyi evlenen çiftlerin birbiri üzerinde hakları olduğunu, müşterek hayatta her birinin ayrı ayrı sorumlulukları bulunduğunu açıklamaktadır⁶⁸. İslâm hukuku, evlenmeyi böyle teşvik edip aileyi kutsal kabul ederken geçimsizlik ve boşanmayı da hiç hoş karşılamamaktadır. Boşanmalarda yaygın olarak uygulanan yöntem “*talâk*” usulü idi. En çok uygulanan talâk ise “*bain ve ric'i*”dir. Talâk-ı Bain, kocanın, karısına üç talakla sahip olması, bu üç hakkı kullanırsa, karısı üzerindeki, zevciyyet hakkını tamamen kaybetmesi demektir. Talâk-ı Ric'i ise, kadının iddet müddeti bitmeden, kocasının tekrar karısına dönebilmesi yani evliliğin devam etmesi manasına gelmektedir⁶⁹.

⁶⁵ TŞS.; 3/161.

⁶⁶ TŞS.; 3/157.

⁶⁷ TŞS.; 13/180.

⁶⁸ Bkz. Dipnot 12, 13, 14, 15'de bu konuda ayet ve hadisler verilmiştir.

⁶⁹ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s. 175; Sabri Şakir Ansary; *a.g.m.*, s. 29-30.

Karı-koca arasında, bazı anlaşmazlıklar olursa, önce bunları kendi aralarında iyilikle hal etmelerini, eğer bu mümkün olmazsa, kadın ve erkek ailelerinden seçilecek temsilcilerin anlaşmazlığı gidermesini, anlaşmazlığı olmayan kadın ve erkek arasına girilmemesini, bütün şartları zorlayarak sulh yoluna gidilmesini, bütün çabalara rağmen anlaşmak mümkün olmazsa, kadınların haklarını vererek iyilikle boşanmalarını, boşanan kadınların üç hayız (3 ay kadar) müddeti beklemelerini, bu iddet süresince eski kocasının nafakasını vermesi konusunda birçok ayet ve hadis hükmünü görmek mümkündür⁷⁰.

İslâm dininin, bu hükmünü uygulayan Osmanlı kadısının aynı doğrultuda kararlar verdiğini birçok sicil kaydında görmek mümkün olmaktadır. Bazan karı-koca arasındaki anlaşmazlık hemen boşanma noktasına gelmiyordu. Eski Cahiliyye devri Arapları arasında, sırf nefis terbiyesi olmak üzere karılarından bir iki yıl ayrı kalma ve bu ayrılık süresince de durumu düzeltmek için yemin edilirdi. İslâm dini bu süreyi, azamî olarak dört aya indirmiştir. Dört aydan fazla, karısına yaklaşmamak için yemin eden kimse, bu yemininde ısrar etmiyerek yeminini bozup kefaret vererek karısının yanına gitmesi hükme bağlanmıştır⁷¹. Osmanlı mahkemesinde de bu tür uygulamaların olduğunu görmekteyiz. Bazan, karı-koca birbirlerinin yanına 12 ay kadar varmamağa and içip, eğer varırlarsa belirli bir parayı nezir etmeyi şart koşarlardı. Bu uygulama, bir çeşit geçici ve hukuken kesin olmayan bir yöntemle, eşlerin birbirinden ayrılıp, bu kararlaştırılan süre içinde daha mantıklı ve tarafsız olarak, düşüncelerine fırsat vermekte, hata yapıyorlarsa muhtemel bir boşanmanın önüne geçilmiş oluyor, veya yıkılacak bir yuvanın yıkımını hızlandırmış oluyordu. Örneğin: 1807 (1222) tarihinde Tokat'ta, Çay Mahallesi'nde oturan Ayşe binti Osman bin Mehmed'in kocası, yanında 12 ay kadar varmamağa andiçer. Eğer varırsa, ikisi beraber ayrı ayrı yüzer gurusuz nezir ederler⁷². Bu hüküm, İslâmî prensibe tamı tamına uymuyor idiyse, Hanefî fıkhına göre, bu durumlarda 4 ayı geçiren kimsenin karısı telâk-ı bain ile bir telâk boş olmakta, ama, erkek iki talâk-ı bain ile zevcesine yine sahip olabilmekteydi⁷³.

⁷⁰ Bkz. Dipnot 24 ve 25'de bu konuda uzun uzun bilgi verilmektedir.

⁷¹ Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 31-32.

⁷² TŞS.; 10/Kapak sayfası (numarasız).

⁷³ S. Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 31-32.

Bazı uygulamalarda, bu tür ayrılıklar görülmeden direkt olarak boşanmalara gidildiği de olurdu. Örneğin: 22 Aralık 1797 (3 Receb 1212) tarihinde Tokat'ta Kiras Mahallesi'nde oturan Şerife binti İbrahim adlı kadın, mahkeme-i şer'e gelir ve kocası üzerine dava açarak; "aralarında *"adem-i hüsn-ü imtizaç"* (anlaşma)⁷⁴, olmadığından, aralarında *"mufarakat"* istediklerini, kocası Ahmed bin Ahmed'in de *"mufarakatı"* kabul ettiğini, bu kabulden sonra kocası Ahmed'in kendini *"muhalea-i sahih-i şer'iyye ile hal"* ettiğini⁷⁵, kendisinin de bu hal'i kabul ettiğini, şimdi ise eski kocasının zimmetinde bulunan 100 guruş mehr-i müccel ile bir döşek, bir yorgan vb. alacaklarını talep ve dava ettiğini beyan ederek mahkemenin haklarını alıvermesi hususunda istekte bulunduğunu görmekteyiz⁷⁶.

Mahkeme, kadının isteklerine uyararak, kocasından hakkının alınması hususunda girişimde bulunarak mahkemeyi sonuçlandırmıştır.

Bazan, boşanmak isteyen karı-koca kendi aralarında anlaşarak, kadının, *"mehr-i müccel"* ile *"nafaka-i iddet"* istememesi, buna karşılık da, kocanın, *"muhalea"*yı (nikâhı, talâk sözleri ile bitirme, yani, kadını boşama) kabul etmesiyle evlilik ve nikâh akdinin sona ermesi şeklinde boşanmalara da rastlamaktayız. Örneğin: 8 Şubat 1798 (21 Şaban 1212) tarihinde Tokat'ta Soğukpınar Mahallesi'nde oturan Şerife binti es-Seyyid Zeynelabidin bin Mehmed üzerine dava açarak şu beyanda bulunur: *"Zevcem Zeynelabidin ile aramızda "adem-i hüsn-ü zindegâne" mizden (geçim, hayat, dirlik) dolayı "mufarakat" (ayrılık, boşanma) gerekti. Şimdi, kocam zimmetinde olan "...mehr-i müccel ile nafaka-i iddet-i müennet-i sükenamdan fâriğa ve muhâleaya tâlîbe ve râğibe olduğumda, mezbur dahi beni ol mukâbelede hâl-i şer'i ile hâl' itmekle, ben dahi hâl'-i mezburu kabul idüb..."* bundan sonra zevciyyet hukuku ile doğabilecek bilcümle haklarımdan vazgeçtim" diyerek ifadesini bitirdiğini görmekteyiz⁷⁷. Bu belgede de görüldüğü gibi, taraflar en tabi ve hu-

⁷⁴ Bazı boşanmalarda, şiddetli geçimsizlik ve anlaşmazlıklar için *"adem-i hüsn-ü imtizaç"* (anlaşma, geçim, dirlik, yaşayış), tabiri kullanılırken, bazı boşanmalarda ise *"adem-i hüsn-ü zindegâne"* (dirlik, hayat, yaşayış, geçim, maiyet) gibi tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Ankara, Çankırı ve Konya'daki boşanmalarda daha çok *"zindegâne olma"* tabiri kullanılıyordu (Bkz. İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 38).

⁷⁵ *Muhalea*; Hulû, nikâh rabitasını bilinen talâk sözlerinden biri ile koparmaktır. Beldeli olan ve olmayan olmak üzere ayrılmaktadır.

Hal'; Ortadan kaldırmak, bozmak, kesmek vb. manaları taşımaktadır (Bkz. Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 174-298 vd.).

⁷⁶ *TŞS.*; 3/165.

⁷⁷ *TŞS.*; 3/157.

kukî haklarından vazgeçerek boşanma olayını gerçekleştirmiş görünmektedirler.

b — *Zina*

Zina; Bir akdi şer'îye müstenid olmaksızın bi'l-ihtiyar yapılan haram bir cimadır. Bunu yapan erkeğe "*zani*" kadına da "*Zaniye*" denir.

Zina yapanların aralarında, meşru bir akid olmaması, âkil ve bâliğa olmaları gerekmektedir.

İslâm dini zina konusunda çok titiz davranarak, zinayı aile ve toplumun helâkine neden olan hastalık olarak nitelendirmiştir. Birçok ayet ve hadiste, zinanın en büyük ve en kötü günah olduğu tekrar tekrar açıklanarak müminlerin zinadan kaçınması istenmiştir⁷⁸. Zinadan kaçınma ve zina suçunu işleyenler için İslâm fıkıhı birçok hükümler vazetmiştir.

Zinada, evli erkek ve kadına *recm*, bekar erkek ve kıza *had* vurulabilmesi için zina olayının vuku bulması, şüpheden ârî olması, aralarında itilaf olmayan dört erkek şahidin aynı mecliste şahadet etmesi, veya zina edenlerin, hâkim huzurunda ayrı ayrı dört meclis önünde itiraf etmesi vb. gibi şartlar aranmaktadır⁷⁹.

İslâm dini, zina konusunda bu kadar titiz davranmasına rağmen asr-ı saadet döneminde bile zina olaylarına rastlanılmamıştır.

Osmanlı döneminde de zaman zaman zina olaylarına tesadüf edilmektedir. Devlet, zina fiilinin işlenmemesi için ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarını görevlendirmiştir. bu görevlilerin çeşitli zaman ve saatlerde "*kola çikarak*" zina ve diğer suçları men ettiklerini biliyoruz⁸⁰.

Osmanlı toplumunu incelerken, zina suçları ile ilgili davaları kadı sicillerinden bolca bulmamız mümkün olmaktadır. Fakat, Osmanlı kadısı zina suçu ile baktığı davalarda "*zinanın sübut ettiği*" hükmüne pek varamamış gözükmetedir. Mahkemeye intikal eden davalarda, dört erkek şahidin şahadetiyle zinanın sübut ettiği hükmüne vararak "*recm*" ve "*hadd*" cezası verememiştir. Sadece, Osmanlı Tarihinde, 1680 yılında, İstanbul'da Aksaray'da kocası seferde olan bir kadının, ipekçilikle geçinen zimmî bir

⁷⁸ Bkz. Dîpnot 23'de bu konuda birçok ayet ve hadis verilmiştir.

⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c, 3, s, 26, 197, 199, 201, 202, 209, 210, 212-218 vd.

⁸⁰ Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s, 143-155, 175-202.

gençle zina halinde yakalandığı iddia edilmiş, ve mahkeme kadının evli olduğu için “*recm*” edilmesine, zimmî gencin de idam edilmesine hüküm etmiştir. Rumeli Kadıaskeri hükmü, istemiyerek onaylamış ve ceza infaz edilmiştir. Fakat, bu olay ulema arasında nefretle karşılanmış ve bir daha da böyle bir ceza Osmanlı Mahkemeleri tarafından verilmemiştir⁸¹.

Zina suçlarında, “*recm*” ve “*hadd*” cezaları verilmeyişi, ilk bakışta İslâm hukukundan sapmalar olduğu intihabını vermekte ise de, aslında bu, sapmalar olduğu şeklinde yorumlanmayıp, zinanın sübut ettiğini, dört erkek şahitle aynı anda ve aynı mecliste tesbit edilmesi, veya zina yaptığını itiraf eden kişilerin hâkim huzurunda ayrı ayrı dört mecliste zina yaptıklarını itiraf etmeleri, eğer bu durum tesbit edilir de zina yapan kişiler de Allah'ın lânetini üzerine çekerek zina yaptıklarını inkar ederlerse, kadı veya nâibin, “*zinanın sübut ettiği*” hükmüne varmalarının mümkün olmayışı şeklinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Zina fiilinin, “*sübut ettiği*” hükmüne varmayan Osmanlı kadısının, “*recm*” ve “*hadd*” cezası vermemesi de beklenemezdi. Mahkemelerde verilen kararlar, genellikle “*zina isnadı*” hükmünde kaldıkları görülmektedir.

XVI. yüzyılda, bazı örf mensuplarının şüphelendikleri evlere baskın yaparak, uygunsuz halde yakaladıkları kişileri mahkemeye getirdikleri vakit, mahkemenin hükmü “*zina isnadı*” şeklinde olup, yakalananlara kürek ve hapis cezaları verilmiştir⁸².

1771-1810 tarihleri arasında incelemeye tabi tuttuğumuz Tokat Şehrinde durum neydi? Bu sorunun cevabını Tokat Şer'iyye Sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Zaman zaman, şehrin çeşitli mahallelerinde oturan kadınlar için, zina suçu işlediklerine dâir şikayetler gelmekteydi. O günün ifadesiyle, buna “*fiil-i şeni*” deniyordu. Ehl-i Örf ve Ehl-i Şer' mensupları bunun önüne geçmeye çalışıyorlardı. Yönetim baskısına maruz kalan, zina etmiş kadın, mahkemeye gelerek, bir daha zina etmeyeceğini, “*tevbe-i nasuh ile tevbe ettiği*” beyan ederek Sicill-i Mahfuza tevbesini kayıt ettiriyordu. Bu şekilde tevbe edenler bir daha bu suçu işlemezlerse herhangi bir cezâi müeyyide (*recm* veya *hadd* gibi) uygulanmıyordu. Eğer, zina yapan kadın, bu suçu tekrar işler veya işlemede ısrar ederse, ya kendi mahallesinden çıkartılarak

⁸¹ *Silâhdar Tarihi*; c. 1, s. 750.

⁸² İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 39.

başka bir mahalleye, veyahutta başka bir şehire sürgün cezası ile cezalandırılıyorlardı. Zina fiilini işleyenler arasında din ve milliyet farkı yoktu. Müslim kadınlar arasında zina fiilini işleyenler olduğu gibi, zimmî kadınlar arasında da işleyenler mevcuttu. Örneğin: 31 Ocak 1796 (21 Receb 1210) tarihinde Tokat'ta Hoca Ahmed Mahallesinde oturan mühtedi Fatma binti Abdullah meclis-i şer'e gelerek "*fül-i şeni*" (zina) *etmemek üzere tevbe-i nasuh ile tevbe ve istiğfar ettiğini*" beyan ederek Sicill-i Mahfuza tevbesini kayıt ettirmiş olduğu görülmektedir⁸³. Yine, 25 Şubat 1772 (21 Zilkade 1185) tarihinde mahkeme-i şer'î tarafından Tokat Sübaşısı ve Şehir Zabiti olan Hasan Ağa'ya yazılan bir *mürasele-i şer'iyyeye* göre, Tokat şehrinde oturan, Şerife Ayşe ile Şerife adlı kadınlar gece gündüz, gelip-geçen, mukim ve misafir erâzil ve eşkiya tâifesi ile ülfet ve işret ettikleri, çevreyi ifsad eden hareketlerde buldukları belirtildikten sonra, belde halkının emniyeti amacıyla bu kadınları ahar beldelere tard (sürgün) edilmelerini birçok Müslüman mahkeme-i şer'den istediklerini, bu nedenle bu kadınların Karahisar-ı Şarkî (Rize) tarafına sürülerek orada ikamete mecbur edilmelerini, bu amaçla bu kadınların bir an önce oraya tard ettirilmesinin istendiği görülmektedir⁸⁴. Burada açık olarak görüldüğü gibi, kadınlar zina suçu ile yargılanmışlar, ancak mahkeme "*zinanın sübut ettiği*" kararına vararak bunlar hakkında "*recm*" veya "*hadd*" cezası verememiştir. Mahkemenin kararı "*zina isnadı*" şeklinde kaldığı için "*tevbe-i nasuh ile tevbe*" ettirme yöntemiyle, islah etme yolu yanında, mahalle ve şehirden başka şehirlere sürgün ve orada "*meceburi ikâmet*" cezası verilmiştir.

Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, 1772 (1186 h.) tarihinden 1826 (1241 h.) tarihine kadar geçen 54 yıllık zaman dilimi içinde, Tokat Şehri'nin değişik mahallelerinde "*fül-i şeni*" (zina) işleyip de, mahkemeye gelerek "*tevbe-i nasuh ile tevbe eden*" 54 tane kadın ve erkeğin "*tevbe-i istiğfar*" kaydına rastladık⁸⁵. Bu rakam ilk bakışta fazla gibi görünürse de, yırım asırdan fazla bir dönemde, yılda sadece bir tek zina olayına rastlanması pek öyle yadırganacak bir durum olmasa gerek. Hele bu rakamı, günümüz insanların "*fül-i şeni*"leri ile karşılaştıracak olursak, ihmal edilecek kadar küçük bir değer olduğu ortaya çıkacaktır.

⁸³ TŞS.; 2/1 (kapak sayfası).

⁸⁴ TŞS.; 1/356; Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 175-202.

⁸⁵ TŞS.; Defter No; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14. Belgeler, bu sicillerin genellikle ya kapak sayfasında, ya da ilk sayfalarında yer almaktadır.

V — *Doğum Olayı ve Çocuk Sayısı*1 — *Müslim Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri*

İslâm hukukuna göre, aile kutsal bir yuvadır. Bu yuvanın içine renk katacak çocukların olması değişik hükümlerde prensip haline getirilmiştir⁸⁶. Bu hükümler, bütün islâm memleketlerinde aynı şartlarda uygulanamıyordu. Bölgenin durum ve şartları bunu etkiliyordu.

İncelediğim dönem Tokat Şehri'nde durum neydi? Bunu kesin olarak tesbit edebilmek için, incelememize 26 terekeyi ölçü olarak aldık⁸⁷. Bunlardan 8 tanesi (%30,77'si) zimmilere âit olduğu için buraya almadık. Geriye kalan 18 (% 69,23'ü) terekeye bakıldığı zaman şu sonuç ortaya çıkmaktadır.

a — *Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı*

Bir çocuklu aile sayısı	10
İki " " "	4
Üç " " "	1
4-5 ve daha fazla çocuklu aile sayısı	Hiç yok
Yalnız erkek çocuğu olan aile sayısı	8
Yalnız kız çocuğu olan aile sayısı	5
Hiç çocuğu olmayan aile sayısı	3
b — <i>Çocukların Cinsiyeti</i>	
Erkek çocuk sayısı	12
Kız " "	8
Toplam " "	21

Bu sonuçlarda açık olarak görüldüğü gibi, 15 ailenin 21 çocuğu vardır. Bunlardan 13 erkek 8 kızdır. 3 ailenin ise hiç çocuğu yoktur.

Bu sonuçlar, 1771-1810 yılları arasında Tokat Şehrinde oturan müslümanlar arasında doğum oranının çok düşük olduğunu, ailelerin en fazla bir veya iki çocuk sahibi olduklarını, üç veya dört çocuklu ailelere pek fazla rastlamanın mümkün olmadığını çok açık olarak göstermektedir.

⁸⁶ Bkz. Dipnot 22'de bu konuda birçok ayet ve hadis verilmiştir. Bazı hükümlerde müminlerin çoğalması teşvik edilirken, bazı hükümlerde de plânlı bir aile yapısına cevaz verilmektedir (Bkz. Hüseyin Atay; *a.g.m.*, s, 228-232).

⁸⁷ Dipnot 44'de bu terekelerin defter ve sayfa numaraları ayrı ayrı verilmiştir.

2 — *Zimmî Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri*

yukarıda, Müslim ailelerin çocuk sayısı ile cinsiyeti üzerinde durduk. Acaba, zimmîlerde durum neydi? Bunu tesbit edebilmek için, ölçü olarak aldığımız 26 terekeden, zimmîlere âit olan 8 (% 30,77'si) tanesini esas kabul edeceğiz⁸⁸.

a — *Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı*

Bir çocuklu aile sayısı	2
İki " " "	2
Üç " " "	2
4-5 ve daha fazla çocuklu aile sayısı	Hiç yok
Yalnız erkek çocuğu olan aile sayısı	3
Yalnız kız çocuğu olan aile sayısı	Yok
Hiç çocuğu olmayan aile sayısı	2
b — <i>Çocukların Cinsiyeti</i>	
Erkek çocuk sayısı	9
Kız " "	3
Toplam " "	12

Bu sonuçlarda da açık olarak görüldüğü gibi, 6 zimmî ailesinin toplam olarak 12 çocuğu vardır. Bunlardan 9'u erkek, 3'ü de kızdır. 2 ailenin ise hiç çocuğu yoktur.

Bu sonuçlar incelediğimiz dönemde Tokat zimmîleri arasında da doğum oranının, Müslimlere göre birazcık fazla olmakla beraber çok düşük olduğunu, zimmî ailelerin de en fazla üç çocuğa kadar sahip olduklarını, yine zimmî ailelerin Müslim ailelere göre fazla oğlan çocuğuna sahip olduklarını açık olarak göstermektedir.

VI — *Sosyal Güvenlik kurumları*1 — *Vasilik, Nâzırlık ve Hacr-ı Terbiye*a — *Vasi Tayini*

Vasi; Bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere nasb edilen kimsedir. Taşındığı sığata da "*vesâyet*" denir.

⁸⁸ Bkz. Dipnot 44'te bu terekelerin defter ve sayfa numaraları verilmiştir.

Vasiyyi Muhtar; Bir kimse tarafından vefatını müteakip terekesinde veya sâir işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasidir.

Vasiyyi Mensub; Bir kimsenin herhangi bir hususu için hâkim tarafından nasb ve tayin olunan vasidir.

Vesâyetin câiz olabilmesi için, bir kimsenin, veya hâkimin, bir kimseyi vasi tayin etmesi, onun da kavlen veya fiilen kabul etmesi lâzımdır.

Bir kimsenin vasi olabilmesi için, âkil, bâliğ, hür, müstakim ve tasarrufunda tüm yetkilerini kullanmaya hâiz olması lâzımdır.

Çocukların vasileri öncelikle babalar, babaların tayin ettiği vasiler, daha sonra sahih cedler (en yakın akrabalar), onların vasileri, hiçbiri bulunmazsa hâkimin nasb ve tayin edeceği kişiler vasi olarak tayin edilebilir⁸⁹.

İslâm dini, aileyi kutsal olarak kabul ederken, çocukları da ailenin *ziyneti* olarak kabul etmektedir.

Küçük çocukların veya değişik nedenlerle geçimini temin edemeyen çocukların nafakası babaya aittir., Ailenin reisi olan hiçbir baba, eşinin ve çocuklarının nafakasını temin etmekten kaçınmaz⁹⁰. Nafaka temini babaya aittir. Eğer baba, sağlığında akli veya bedenî bakımdan değişik hastalıklara yakalanır veya çeşitli israf ile kötü alışkanlıklara müptela olursa ya kendi veya hâkim tarafından, eğer vasiyet etmemişse ölümü halinde hâkim tarafından babanın küçük çocuklarına bakmak, malı üzerinde meşru tasarruflarda bulunmak üzere vasi tayini İslâmın prensiplerindedir⁹¹. Tayin edilen vasinin hangi şartlar dahilinde bu görevi yerine getireceği fıkîhî hükümlerle tanzim edilerek bir sosyal güvenlik kurumu oluşturulmuştur. Belirttiğimiz hükümler İslâm hukukunun teorik yönüdür. Acaba, bir Türk-İslâm Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu hükümler tam olarak uygulanabilmiş midir? veya uygulandıysa ne derece başarı sağlanmışdır? İncelediğimiz dönem Tokat Şer'iyeye Sicillerinden topladığımız bazı belgelerle, bu durumu aydınlatmaya çalışacağız.

Vasi tayinlerinde, İslâm hukuku prensiplerine uyularak, vesâyet görevini yerine getirebilecek en yakın akrabalar (anne, baba, kardeşler, dede ve nineler, dayı ve halalar, amcalar vb.) ile emin ve mutemet kimselerin

⁸⁹ Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c, 5, s, 116, 179-180, 189 vd.

⁹⁰ Bkz. Dipnot, 25'te bu konuda değişik ayet ve hadisler verilmiştir.

⁹¹ Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c, 5, s, 180-202, ayrıca bkz. dipnot 25'te yetim mallarını korumak hakkında ayet ve hadisler verilmiştir.

seçildiğini görmekteyiz. Çoğu kere boşanma veya ölüm nedeniyle yetim kalan çocuklara, mahkeme-i şer'iyenin başı olan kadı veya nâib, çocuklara bakmak, büyüyünceye kadar mallarını tasarruf etmek, yevmî olarak çocuklara “*nafaka ve kisve baha*” adıyla belli bir parayı sarf etmek üzere “*hüccet-i şer'iyye*” ile uygun gördüğü bir kimseyi “*Vasiy-i muhtar*” sıfatıyla tayin ediyordu. Örneğin: 1 Ekim 1795 (17 R. Evvel 1210) tarihinde Tokat'ta Semerkandî Mahallesinde oturan, Ömer bin Ahmet ölür. Mirası, küçük oğlu Ömer'e kalır. Küçük Ömer'e bakmak, nafaka ve kisvesi ile ilgilenmek, babasından kalan terekeyi koruyup tasarruf etmek amacıyla akrabalarından es-Seyyid Ali Alemdâr ibni Mehmed'in bu işi yapmaya muktedir olduğu, mahkeme-i şer'iyyede şahitlerin şahadet etmesi üzerine kadı (nâib) tarafından vasi tayin edildiğini, vasi Seyyid Ali Alemdâr ibni Mehmed'in, küçük Ömer'in şiddetle “*nafaka ve kisve baha*” ya muhtaç olduğunu beyan etmesiyle mahkeme, günün rayiç fiyatlarına göre yevmî 4'er paranın terekeden alınarak “*nafaka ve kisve baha*” adı altında Ömer'e sarf etmek üzere, vasinin eline “*hüccet-i şer'iyye*” verdiği görülmektedir⁹².

Müslim yetim çocuklar için, vasilik kurumu işlerken, acaba zimmî aileler için de aynı usûl işliyor muydu? Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, aynı sosyal güvenlik kurumunun zimmîlere de hizmet verdiğini açık olarak görmek mümkün oldu. Örneğin: 8 Ocak 1796 (27 C.Âhir 1210) tarihinde Tokat'ta Hoca Ahmet Mahallesinde oturan Kırkor veled-i Toros ölür. İki küçük oğlu Bedros ve Bogos ile küçük kızı Memayık'e bakmak, çocuklara babalarından geçen terekeyi korumak ve tasarruf etmek amacıyla yukarıdaki örnekte belirttiğimiz usulle mahkeme-i şer'iyye tarafından çocukların anası (ölenin karısı) Elmas bitni Ohan adlı nasranî kadın vasi tayin edilir. Yine, vasinin isteği üzerine mahkeme, çocukların terekesinden harç ve sarf edilmek üzere yevmî olarak her birine 10'ar para “*nafaka ve kisve baha*” tayin ederek eline “*hüccet-i şer'iyye*” vermiş olduğu görülmektedir⁹³.

Görüldüğü gibi, iki örnekte de, Osmanlı Mahkemesinin İslâmî prensiplere uygun olarak kararlar vermiş olduğu açık olarak gözlenmektedir.

b — *Nâzır Tayini*

Nâzır; Vasinin yapacağı tasarruflara nezârette bulunmak üzere mûsî (mal sahibi) veya hâkim tarafından tayin olunan kişidir. Buna “*müşrif*” de

⁹² TŞS.; 2/295, 289, 274; 13/180.

⁹³ TŞS.; 2/283.

denilmektedir. Bir kişi veya hâkimin, bir kimseyi nâzır tayin etmesi, onun da nâzırlığı kabul etmesi şarttır.

İslâm dinine göre, çocuk, mal vb. işler için bir veya birden fazla vasi tayini câiz olduğu gibi, vasi ile nâzır tayini de câizdir. Fakat, nâzırın, vasi gibi tasarrufa yetkisi yoktur. Ancak malı sadece koruma konusunda nâzır, vasiye tercih edilmektedir. Hâkim, bir çocuk üzerine vasi tayin ederken, vasi ve çocuk üzerine nâzır da tayin edebilir⁹⁴. Nâzır konusunda, özet olarak, İslâm fıkıhının hükümleri bunlardır. Osmanlı toplumunda durum neydi? Bu konuyu sicil kayıtlarından aydınlatmak mümkün olmaktadır. Birçok sicil kaydı, Osmanlı dönemi ailesi ve çocukların durumu hakkında bilgi verirken bu konuyu da aydınlatmaktadır. Osmanlı Mahkemesi, bu konuda da İslâmî prensiplere hemen hemen aynen uymuş gözükmektedir. Bir babanın ortadan kaybolması, veya aile reisliği görevini yerine getirerek eşi ve çocukların nafakasını karşılayamaması, veyahutta ölümü halinde, mahkeme, çocuklarını büyütüp beslemek, yedirip-giydirmek, terbiye etmek, babanın çocuklara bıraktığı terekeyi koruyup tasarruf etmek amacıyla bir vasi, *vasi* ve çocuklar üzerine de bir *nâzır* tayin etmekteydi. Örneğin; 7 Haziran 1796 (Gurre-i Zilhicce 1210) tarihinde Tokat'ta Yâr Ahmed Mahallesinde oturan es-Seyyid Mustafa Efendi ibni es-Seyyid Salih Efendi ölür. Terekesi küçük oğulları Ahmed ve Salih'e kalır. Küçük çocukları yedirip-giydirmek, büyütüp-beslemek, terbiye etmek, babalarından kalan malı koruyup tasarruf etmek amacıyla çocukların anası Fatma binti Ahmed, mahkeme tarafından vasi tayin edilir. Tayin edilen vasi, ve çocuklar üzerine Amcaları (ölenin kardeşi) es-Seyyid Mehmed Efendi ibni el-Mezbur es-Seyyid Mustafa Efendi de nâzır tayin edilir. Tayin edilen nâzır da, nâzırlığı kabul ettikten sonra mahkeme tarafından eline "*hüccet-i şer'iyeye*" verilmiş olduğu gözlenmektedir⁹⁵.

c - Hacr ve Terbiye

Hacr; Lügatta mutlaka men' manasınadır. Tazyik, haram manasına da gelir. Akla da hacr denmiştir, çünkü sahibini çirkin ve âkibeti muzir şeylerden men'eder. Fıkıh ıstılahında ise, "Bir muayyen şahsı tasarruf-ı kavlisinden men'etmekdir" ki o şahsa bu hacrdan sonra "*mehcur*" denir.

⁹⁴ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 5, s, 116, 231 vd.

⁹⁵ *TŞS.*; 2/261, 241.

Tasarruf-ı kavlıden men; O tasarrufu hükümsüz, gayr-i sâbit ve gayri nâfiz addetmek demektir.

Hacr, fiilde geçerli değildir. Çünkü yapılan işin reddi mümkün olmaktadır.

Kârla zararı ayırt edemeyecek kadar küçük olan çocuklar, aklî dengesini kaybetmiş bunaklar, deli olanlar, cinnet getirenler, malını lüzumsuz yere sarf ederek israf edenler, ölüm döşeğindeki hastalar vb. kendilerine âit olan meşru mallarını, bu halleri düzelmedikçe kullanamazlar. Meşru mallarını doğru olarak kullanmada, çeşitli engeller olduğu için, İslâm fıkhı bu gibilerin mağdur olacağını hesap ederek kullanım ve tasarruf hakkını yasaklamıştır⁹⁶.

İslâm hukuku, hacr'a maruz kalan kişilerle ilgilenmeyi, onların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi, mallarının korunup en uygun şartlarda tasarruf edilmesi görevini babalarına, babalarının vasilerine, velilerine, velilerinin vasilerine, hâkimlere, hâkimler bulunmazsa cemaâti müslimîne bırakmıştır⁹⁷.

Bir kız veya erkek çocuğu rüştünü ispatlamadan, âkile olmadan babasından kalan malı istediği gibi tasarruf edemez. Ettiği takdirde, ileride pişmanlık doğuracak zarar ve mağduriyetler olacaktır. Eğer, bu tür çocuklara tayin edilen vasiler, şahitler huzurunda "şahid olunuz ki, vesâyetim altında bulunan falan oğlanla falan kızın rüşdüne ve malını hıfz edeceğine kanaat ettiğim için, onun hacrını fekettim, tasarrufunu kendisine bıraktım, kendisine temlik ettim" şeklinde beyanlarda bulunurlarsa o zaman bu çocuklar, mallarını istedikleri gibi tasarruf edebilmektedirler⁹⁸.

Burada amaç, çocukların ve diğerlerinin mağduriyetini önlemektir.

Osmanlı Mahkemelerinde bu tür uygulamaları bolca görmek mümkün olmaktadır. Bir kişi vasi tayin edilirken, o çocuğa bakmak, yediriip-içirmek, besleyip-büyütmek, terbiye etmek, babasından kalan terekeyi korumak ve en uygun şartlarda tasarruf etmek şartıyla tayin ediliyordu. Zaman zaman nâzır tayininde de aynı şartların arandığını görmekteyiz. Hatta öyleki vasi ve nâzır tayin edilen şahıslar, çocukların malından, çocuklara istedikleri kadar "nafaka ve kisve baha" dahi tayin edemezlerdi. Günün şartlarına göre, babalarından kalan maldan, her çocuk için ne ka-

⁹⁶ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 7, s, 267-294 vd.

⁹⁷ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 7, s, 273-274 vd.

⁹⁸ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 7, s, 274.

dar yeme ve giyinme parası sarf edeceklerini belirlemek üzere mahkemeye başvurmak zorunda idiler. Mahkemenin, bir "hüccet"le günlük olarak belirlendiği "nafaka ve kisve baha" kadar kullanmakla yükümlü idiler. Örneğin; 1 Ekim 1795 (17 R. Evvel 1210) tarihinde Tokat'ta Semerkandî Mahallesinde oturan Ömer bin Ahmed'in çocuklarına Sayyid Ali Alemdâr vasi tayin edilmiş, mahkeme, çocuğun babasından kalan maldan yevmî olarak 4'e para "nafaka ve kisve baha" adı altında sarf etmesine izin vermiştir⁹⁹. Yine 1 Aralık 1795 (19 C. Evvel 1210) tarihli bir hüccette yevmî 3 para¹⁰⁰, 1 Temmuz 1810 (28 C. Evvel 1225) tarihli bir hüccet kaydında ise yevmî 4'er para tayin edildiği görülmektedir¹⁰¹. Bunlara benzer, çeşitli konularda çeşitli belgeleri sicil kayıtlarında bulmak mümkündür.

d - Kayyım Tayini

Mefkud; İkâmetgâhı ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen gâib kimse dir. Bir mefkud, kendi nefsi hakkında diri, başkaları hakkında ise ölü sayılır.

Kayyım; Mefkûdun mallarını muhafaza, nâsın zimmelerinde bulunan alacaklarını kabz, mefkûdun emvâlinde usûlü dâiresinde tasarruf için hâkim tarafından nasb edilen emin, mutemet kimse demektir.

Mefkud hakkında, hâkimin velâyeti câridir. Mefkûdun malını korumakla görevlidir.

Hâkim, mefkûdun malını ve menfaatlerini korumak için, mefkûdun akrabasından veya hariçten kayyım tayin edebilir. Bu tayini, mefkûdun akrabalarının isteyip istememesi önemli değildir. Çünkü hâkim, kendi işini göremeyen âciz kişiler için kayyım tayin etmekle görevini yerine getirmiş olmaktadır¹⁰². Bu hükümler, İslâm fıkıhının prensipleridir. Bu hükümlerle, ne şekilde olursa olsun, kişi haklarının garanti altına alınması istenmiştir. Osmanlı Mahkemesinin de bu prensipler doğrultusunda kararlar verdiğini birçok sicil kaydında bulmak mümkündür.

Bir kimse, âkil, bâliğ, hür ve muktedir ise, akli ve bedenî hastalıklardan arınmış ise, bunak, deli ve mecnun değilse, bilinen yer ve adreste ikâmet ediyorsa öncelikle ve mutlaka kendi malını onun koruyup tasarruf et-

⁹⁹ TŞS.; 2/295.

¹⁰⁰ TŞS.; 2/289.

¹⁰¹ TŞS.; 13/148, 180.

¹⁰² Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 208-217-224 vd.

mesi şart ve haktır. Eğer belirttiğimiz arazlardan biri özellikle de beldeden habersiz olarak kaybolma gibi durumlar zuhur ederse beldenin kadısı veya nâibi hemen o kişinin mal ve haklarını korumak için ehliyet ve liyâkatı temayüz etmiş mutemet kişilerden birini *kayyım* tayin etmekteydi. Örneğin; 20 Şubat 1772 (16 Zilkade 1185) tarihinde Tokat'ta Seyyid Necmeddin Mahallesinde oturan es-Seyyid Mehmed bin Ebubekir vefat eder. Büyük oğlu Ebubekir de beldeden kaybolur. Kaybolan Ebubekir'e babası malından isabet eden terekeyi korumak için, kızkardeşinin kızı (yeğeni) şerife binti Ahmed mahkeme tarafından kayyım tayin edilmiştir¹⁰³.

Beldeden kaybolan, veya malı korunması gereken kişinin Müslim veya zimmi olması fark etmezdi. Aynı sosyal güvenlik hukuku, zimmîler için de geçerliydi. Örneğin; 30 Ocak 1797 (Evâhir-i Şaban 1211) tarihinde, Tokat'ta Soğukpınar Mahallesinde oturan Asdor veled-i Bogos ölür. Terekesi oğlu Bogos'a kalır. Fakat, Bogos beldeden kaybolur. Mahkeme, kaybolan gâibin tereke ve haklarını korumak için, mahkemede hazır bulunan şahitlerin şahadetiyle annesi Durik binti Bogos'u kayyım tayin eder. Durik ise kayyımlığı kabul ederek eline "*hüccet-i şer'iyye*" verilir¹⁰⁴. Görüldüğü gibi, İslâm hukukunun prensipleri ile Osmanlı kadısının (nâibinin) verdiği hükümler birbirine uyumaktadır.

2 — Çocuklara Nafaka ve Kısve Baha Tayini

İslâm dini, müminlerin evlenip çoğalmalarını emrederken, aile ve çocukların da her türlü tehlikeden korunmalarını prensip haline getirmiştir. Yukarıda üzerinde durduğumuz vasi, nâzır ve kayyım tayinleri bunun en açık örnekleridir.

İslâm fıkıhı, prensip olarak, kişi ve kişi haklarını, âciz ve muhtaç olanların korunmasını, dünyaya masum olarak gelen çocukların mutlaka yaşama haklarını garanti altına alıcı tedbirler almayı ihmal etmemiştir¹⁰⁵.

Osmanlı mahkemesi de, bu doğrultuda tedbir almayı ihmal etmemiştir. Kimsesiz ve bakıma muhtaç olan küçük çocuklara vasi ve nâzır tayini ile çocukların can ve mal emniyetleri garanti altına alınmış oluyordu. Ama, onların beslenme, giyim-kuşam ve barınma ihtiyaçları nasıl giderile-

¹⁰³ TŞS.; 1/18.

¹⁰⁴ TŞS.; 2/235; 1/18.

¹⁰⁵ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 5, s. 116, 179, 180, 189, 202, 208, 217, 224, 231, 267, 273, 274 vd.

cekti? İşte bu sorunların cevaplarını da kadı sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Ailesini kaybeden yetim çocuklara vasi ve nâzır tayin ediliyordu. Ancak, bu kişiler yetimin babasından veya anasından kalan malı istedikleri gibi kullanarak çocuklara yiyecek, giyecek veya yatacak yer alamazlardı. Eline vasilik veya nâzırlık hücceti alan kişi, önce mahkemeye müracaat ederek vesâyeti altındaki çocuğa günün şartlarına göre “*nafaka ve kisve baha*” adı altında belirli paranın takdir edilmesini, takdir edilen parayı da kullanabilmek üzere kendine izin verilmesini talep ederdi. Mahkeme bu durumu inceleyip şahitleri de dinledikten sonra vasi veya nâzırın istediğini yerine getirerek günün şartları ve rayiç fiyatları esas alarak “*nafaka ve kisve baha*”yı tayin ederdi. Bu tür tayinlerde, kişilerin veya çocukların Müslim veya zimmi olması durumu değiştirmezdi. Örneğin: Şubat başları 1772 (Evâsıt-ı Zilkade 1185) tarihinde Tokat'ta Yâr Ahmet Mahallesinde oturan Karabet veled-i Bogos ölünce, çocukları Mıgırdıç, Kirkor, Agob ve Baybuk'a (?) vasi tayin edilen anaları Hurbesme binti Kirkor, mahkemeye müracaat ederek, “çocukların nafaka ve kisve bahaya şiddetle ihtiyaçları olduğunu” beyan ederek, babalarının malından harcanmak üzere, günün şartlarına göre “*nafaka ve kisve baha*” tayin edilmesini istediğini, mahkemenin de bu isteği kabul ederek her çocuğa yevmi 3'er para “*nafaka ve kisve baha*” tayin ettiğini görmekteyiz¹⁰⁶. Yine, aynı yöntemle, 4 Ocak 1810 (28 Zilkade 1224) tarihinde Tokat'ta Akdeğirmen Mahallesinde oturan Mehmed bin Mahmut ölünce, çocuklarına vesâyet eden vasinin isteği üzerine, mahkeme babalarının terekesinden sarf etmek üzere her çocuğa yevmi olarak 6'şar para “*nafaka ve kisve baha*” tayin ettiği görülmektedir¹⁰⁷.

Tayin edilen bu “*nafaka ve kisve baha*”nın miktarı ailelerin zengin veya fakir oluşuna göre değişmekle beraber, 1771-1810 yılları arasında bizim bulduğumuz rakamlar şöyledir.

1771-1772 yıllarında	2, 3, 4,	para arasında
1795-1797 ”	3, 4, 5, 10	” ”
1800-1801 ”	6,10	” ”
1810-1811 ”	4,6	” ”

¹⁰⁶ TŞS.; 1/3.

¹⁰⁷ TŞS.; 13/180.

değişen miktarlara rastladık¹⁰⁸. Görüldüğü gibi, “nafaka ve kisve baha” miktarı durum ve şartlara göre değişkenlik arz etmektedir.

VII — Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

Çocuklar, İslâm hukukuna göre ailenin ayrılmaz bir parçasıdır. Eski Çin’de, Hindistan’da, Cahiliyye Çağı Araplarında olduğu gibi çocuklar istenildiği zaman atılan, satılan, mirastan mahrum edilen, diri diri toprağa gömülen, acımasızca öldürülen birer varlık kabul edilmeyip, şerefli ve mübarek bir yaratık olarak kabul edilmişlerdir. Bu varlığın, ana ve baba tarafından korunması, beslenip büyütülmesi, terbiye edilmesi şarttır. Eğer ana ve baba bunu yapmaktan âciz kalırsa, yukarıda anlattığımız vasi ve nâzırlık kurumu devreye girerek bu görevi yerine getirir. Hiçbir baba, kız ve erkek evlâdını mirastan mahrum etmeğe, aralarında kız, erkek ayrımı yapmağa, birini, diğerine tercih etmeğe mezun değildir¹⁰⁹.

İslâm hukukuna göre, babanın mirası, üçte ikisi (2/3) erkeğe, üçte biri (1/3) kıza verilecek şekilde tanzim edilmiş, ve bu durumların dışında zuhur edecek konuların halli ise, İslâm’da ferâiz ve intikâl hukukuna bırakılmıştır¹¹⁰.

Acaba, İslâm hukukunun bu hükümlerini Osmanlı kadısı veya nâibi nasıl uyguluyordu? Bu sorunun cevabını kadı sicillerinde yer alan tereke ve diğer kayıtlardan açık olarak öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Bir kişi öldüğü vakit, Osmanlı mahkemesinden bir görevli, olay yerine giderek, ölenin çeşitli menkûl servetini, ev, bağ, bahçe, dükkan vb. gibi gayri menkûl varlığını, nakit parasını, dükkanlarında bulunan ticarî emtiayı, evine, yaylasında bulunan tüm canlı hayvanları, bütün hububat ve gelir kaynaklarını, evine ailece kullandıkları tüm ev eşyasını sayıp, günün şartlarına göre rayiç fiyatlar vererek “Sicill-i Mahfuz”a kayıt ediliyordu. Sonra, bu fiyatları toplayarak tüm serveti tesbit ettikten sonra, ölenin borçlarını, karısına verilecek mehir miktarlarını, ölen için sarf edilen “teçhiz, tekfin ve telkin” masraflarını, “Resm-i Kısmet-i Âdi, Kâtibiyye, Çukadariyye, Emniyye, Hud-damiye, İhzarıyye, Kaydıyye, Kalemiyye vb.” gibi mahkeme görevlileri için alınan ücretleri¹¹¹ vb. çıkardıktan sonra, kalan terekeyi İslâm ferâiz hukuku-

¹⁰⁸ TŞS.; 1/13, 25, 27, 34, 35, 93; 2/283, 289, 295; 7/178, 186; 13/148, 180 vd.

¹⁰⁹ Bkz. Dipnot 22’de bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

¹¹⁰ Ali Himmet Berki; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl*, Sadeleşiren, İrfan Yücel, Ankara-1985.

¹¹¹ Bu ücretlerin miktarları, zaman zaman gönderilen ferman ve kanun-nâmelerle belirleniyordu (Bkz. Rifat Özdemir, a.g.e., s, 175-202 vd.).

na göre, erkek ve kız çocuklar, anne veya baba, veya bunlar yoksa en yakın akrabaları ile beytü'l-mala gidecek şekilde taksim ediyordu. İşte, bu tereke kayıtlarını kullanarak, Tokat'ta doğup büyüyen bir erkek çocuğu ile kız çocuğunun babalarının veya analarının terekelerinden ne kadar pay aldıklarını açıkça görmekteyiz.

Çalışmamızda, yukarıda belirttiğimiz 26 terekeyi ölçü olarak aldık. Bu terekelerden 18'i (% 69,23'ü) Müslim ailelere, 8'i de (% 30,77'si) zimmî ailelere âittir. Biz önce, Müslim ve zimmî karışık olmak üzere 26 terekeyi ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, bu toplam mirastan ölen Müslim ve zimmîlerin cenaze masraflarını ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî kadınlara verilen mehirleri ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî terekelerinden mahkemenin aldığı ücretleri ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, taksim edilmesi gereken Müslim terekelerin miktarı, taksim edilmesi gereken zimmî terekelerin miktarı, Müslim ve zimmî erkek ve kız çocukların terekelerden aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî kadın ve erkeklerin mirastan aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytü'l-mal (hazine) ile akrabalarının aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak bir tabloda vermeye çalışacağız. Ancak, çocukların payları hesap edilirken Müslimlerin 12 erkek 8 kız, zimmîlerin 9 erkek, 3 kızı esas alınmış ve Müslimlerin 3, zimmîlerin 2 çocuksuz ailesinin terekesi hesaba katılmamıştır. Anne, baba ve başka akrabaların aldıkları paylarda da işlem gören terekeler esas alınarak, sayıları da ayrıca belirtilecektir.

26 Terekenin Miktarı ve Varislere Dağılım Tablosu

Sıra No	Terekelerden Pay Alanların Din, Cinsiyet ve Nesep Durumları	Ölçü olarak alınan tereke sayısı	Alınan Pay Miktarı ve Birimi	
			Guruş	Para
1	Müslim terekelerinin toplam miktarı	18	119158,5	-
2	Zimmî " " "	8	10554	-
3	Müslim-Zimmî " " "	26	129712,5	-
4	Müslimlerin toplam cenaze masrafları	17	1300	-
5	Zimmîlerin " " "	7	364,5	21
6	Müslim-Zimmî " " "	24	1664,5	21

Sıra No	Terekelerden Pay Alanların Din, Cinsiyet ve Nesep Durumları	Ölçü olarak alınan tereke sayısı	Alınan Pay Miktarı ve Birimi	
			Guruş	Para
7	Müslim Kadınlara verilen toplam mehirler	13	2059,5	-
8	Zimmî " " " "	2	49,5	-
9	Müslim-Zimmî " " " "	15	2019	-
10	Müslim terekelerinden mahkemenin aldığı toplam ücret miktarı	18	4255	-
11	Zimmî terekelerinden mahkemenin aldığı toplam ücret miktarı	8	498,5	-
12	Taksim edilmesi gereken müslim terekelerin miktarı	18	103435	-
13	Taksim edilmesi gereken zimmî terekelerin miktarı	8	9662	3
14	Müslim erkek çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	10	44490	15
15	Müslim kız çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	7	30157	11
16	Zimmî erkek çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	6	4187	85
17	Zimmî kız çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	3	1014	96
18	Müslim-Zimmî, erkek ve kızların toplam olarak aldıkları paylar	21	79849	90
19	Müslim kadın ve kocaların, miraslardan aldıkları payların toplamı	18	15786	32
20	Zimmî kadın ve kocaların miraslardan aldıkları payların toplamı	6	1257,5	102
21	Müslim-Zimmî kadın ve kocaların miraslardan aldıkları payların toplamı	24	17044,5	14
22	Müslim terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytü'l-mal ile akrabalarının aldıkları paylar	10	13001	32
23	Zimmî terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytü'l-mal ile akrabalarının aldıkları paylar	3	1196	20

Yukarıda verilen tabloda görüldüğü gibi, Müslimlerin tereke miktarı 119158,5 guruş, zimmilerin tereke miktarı 10554 guruş, ikisinin toplamı ise 129712,5 guruştur. bu terekelerden Müslim erkek çocuklara 44490 guruş, Müslim kız çocuklara 30157 guruş, zimmî erkek çocuklara 4187 guruş, zimmî kız çocuklara 1014 guruş, Müslim-zimmî kız, erkek çocuk olarak hepsine beraber 79849 guruşluk bir miras isabet etmiştir.

Buradaki, payların dağıtımı İslâm Ferâiz Hukukuna göre olup, Osmanlı kadısı ferâizin prensiplerine uymuş gözükmektedir.

VIII — *Ekonomik Yönden Aile*

Toplumun temelini teşkil eden aileyi, dinî, ahlâkî, hukukî, millî ve ananevi yönden koruyup gözetmenin yanında, ekonomik yönden de tatmin edilmesi gerekmektedir. Eğer aile ekonomik yönden iyi duruma getirilmezse, sosyal ve hukukî yönden alınan birçok tedbir uygulanamaz olur. Bu durumu, iyi değerlendiren İslâm hukuku bir taraftan kişilerin çalışmasını, helâlinden rızık kazanılmasını, rızkın onda dokuzunun ticaretten aranmasını, ailenin reisi olan babanın, karısını ve çocuklarını kimseye muhtaç etmemesini isterken öbür yandan kişi ve toplum hakkını koruyarak hile ve harama sapılmamasını emretmektedir.

Ailenin, sosyal ve ekonomik yönden, iyi dengelenmesi konusunu, çok iyi bilen Osmanlı yönetimi de aldığı değişik tedbirlerle ailenin ekonomik yönünü korumaya çalışmıştır. Yayınlanan, çeşitli ferman ve kanun-nâmelerde, birçok ailenin geçimini temin ettiği meslek erbabının mesleklerine, törelerine, atölye ve dükkânlarına dokunulmaması, ehl-i hiref zümresinin korunması, ihtisap işlerinin iyi organize edilmesi, esnafın kullandığı ölçü ve tartuların sık sık kontrol edilmesi, ibadullahın korunması için yılda birkaç defa narh verilmesi vb. gibi konuların emredildiğini görmekteyiz¹¹². Bu emirler, ilk bakışta toplumu ve devleti ilgilendiriyor gibi görünüyorsa da, aslında toplum ve devletin en küçük nüvesi olan aileyi ilgilendirmektedir.

İncelediğimiz dönem Tokat Sancağında, bu tür uygulamaları görmekteyiz. Siciller tarandığı vakit, esnaf zümresinin kendi törelerine göre yöneticilerini seçtiklerini Ahî ve Lonca Teşkilâtı geleneklerine bağlı kaldıklarını, yılda en az iki defa tüm eşyalara narh verildiğini, herkesin kendi atölye ve

¹¹² Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 143-147, 159-163, 201-202, 226-236.

dükkânlarında rahatça imalat ve ticaret yapabildiklerini, kendilerinin rahatsız edildiği veya zarara uğratılmaya çalışıldığı zaman mahkeme-i şer'e müracaat ettiklerini görmek mümkün olmaktadır¹¹³. Bu şartlarda, Tokat ailesi, kendi geçimini karşılayacak parayı rahatlıkla kazanabiliyordu. Biz, iki toplumun ekonomik durumlarını yansıtabilmek için, Müslimleri bir ayrı, zimmîleri bir ayrı olarak incelemeye çalıştık.

1 — Müslim Ailelerin Ekonomik Durumu

Müslim ailelerin ekonomik durumunu incelerken değişik kesimlere mensup kimselerin terekelerini almaya çalıştık. Bunların içinde, eski Tokat Voyvodası olan el-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac'ın terekesi, Hekim Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah'ın terekesi, asker kökenli es-Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el-Hac Ahmed'in terekesi, Bakkal es-Seyyid Ahmed bin Salih'in terekesi ile değişik işler yapan kimseler ile ev kadınlarının terekelelerinden oluşmaktadır. Müslim ailelerden 18 terekeyi esas aldık. Bu terekelerin toplam miktarı 119158,5 guruştur. Bu terekelerden en azı, 207 guruş ile Tokat'ın Mihmar Hacib Mahallesinde oturup çiftçilik yapan Hasan bin Hüseyin'e, en fazlası ise 69880 guruş ile, Debbaghâne-i Cedid Mahallesinde oturan eski Tokat Voyvodası el-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac'a âitti¹¹⁴. Asker kökenli es-Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el-Hac Ahmed'in terekesi 4000 guruş, hekim es-Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah'ın terekesi 1442,5 guruş, bakkal es-Seyyid Ahmed bin Sahih'in terekesi 2226 guruş, yine asker kökenli olan Mustafa Ağa ibni Abdüllatif Ağa'nın terekesi 13600 guruş, diğer zümrelere âit olan terekeler ise 672, 871, 1188,5, 4000, 5290, 8435 vb. guruş civarında değişiklik göstermekteydi¹¹⁵.

En fazla terekeye sahip olan, Tokat Voyvodası ise "*Has Mukataa*" şeklinde idare edilen Tokat'ın valisi durumundaydı. İkinci sırada 13600 guruşla en yüksek terekeye sahip olan Mustafa Ağa ise, muhtemelen o dönemin bir çeşit garnizon komutanı durumunda olan Yeniçeri Serdarı idi. Devletin en yüksek görevlisi ve üzerinde birçok idarî ve maddi sorumluluğu olan kişiler için bu para pek öyle fazla bir miktar olmasa ge-

¹¹³ TŞS.; 1/74, 372; 2/2; 4/3; 5/2; 7/2, 11; 8/2; 9/1; 10/1; 11/1; 12/1; 13/2; 14/21; 167; 15/11; 16/18; 17/18; 19/2; 20/130; 21/194; 22/66; 24/120; 25/161, 130; 26/1; 27/8; 28/112; 29/7.

¹¹⁴ TŞS.; 2/10, 83.

¹¹⁵ TŞS.; 1/315; 2/6, 11, 18, 36, 83, 142, 158; 13/93 vd.

rektir. Normal vatandaşın sahip olduğu tereke ise çok fazla bir meblağ değildir, ama o kadar da düşük sayılmamalıdır.

Buraya kadar verdiğim tereke miktarlarının içine, ilgili kimsenin evi, bağı, bahçesi, dükkanı, bütün gelir kaynakları, alacakları canlı hayvanlar, tüm ev eşyaları dahildir. Konunun, bir de bu açıdan değerlendirilmesi gerekirse, Tokat'taki Müslim kesimin maddi durumu çok kötü değildi, ama, buna karşılık çok mükemmel de değildi demek mümkündür.

2 — *Zimmî Ailelerin Ekonomik Durumu*

Müslim kesimle, aynı mahallelerde hatta komşu evlerde oturan zimmî toplumun ekonomik durumu neydi? Bu sorunun cevabını da sicillerden bulmak mümkün olmaktadır. Ölçü olarak aldığımız 26 terekenin 8 tanesi (% 30,77'si) zimmîlere aittir. Bu 8 terekenin toplam miktarı 10554 guruştur. Bunlardan en azı 86 guruş ile Tokat'ta Veled-i Ayas Mahallesi'nde oturan Hanem binti Aynuk adlı kadına, en fazlası ise, 5411 guruş ile Hoca Ahmed Mahallesi'nde oturup, voyvoda hanında tuhafiyecilik yapan Kırkor veled-i Toros'a aittir¹¹⁶. Diğer zimmîlerin terekesi de 228, 480, 1172, 1907 guruş arasında değişmekteydi¹¹⁷. Bunlarda çeşitli iş kollarında çalışıyorlardı. Burada ölçü olarak aldığımız tereke sayısı azdır. Konuyu, o doğrultuda değerlendirecek olursak, zimmî kesim de ne çok fakir, ne de çok zengin durumdaydı.

Bu sonuçlara göre, Tokat'ta oturan Müslim ve zimmî kesimin ekonomik yönden eşit kudretlere sahip olduklarını söylememiz mümkündür. Halbuki, aynı dönemlerde, Ankara Kadı Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada, Müslim kesim oldukça fakir, (hatta öyleki, çoban ve ırgatlıktan başka mesleği olanı bulmak çok zor gibiydi) zimmî kesim ise oldukça çok zengin durumda olduğunu görmüştük¹¹⁸.

3 — *Meslek Gruplarına Göre Ailenin Ekonomik Yapısı*

İncelemeye tabi tuttuğumuz 26 terekeyi, mal sahiplerinin adları, ünvanları, yaptıkları işler ve tereke miktarlarını bir tablo haline getirecek olursak, meslek gruplarına göre terekeler sıralanmış olacaktır.

¹¹⁶ TŞS.; 2/33.

¹¹⁷ TŞS.; 1/288, 370, 2/9, 33, 50, 108; 13/47.

¹¹⁸ Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 131-133 vd.

**1771 - 1810 Yılları Arasındaki Terekelerin
Mesleklere Göre Dağılışı Tablosu**

Sıra No	Tarihi	Tereke Sahibinin Adı	İşi	Tabi olduğu Dini Topluluk	Tereke Miktarı	
					Guruş	Para
1	1796	El-Hac İbrahim Ağa İbni el-Hac	Eski Tokat Voyvodası	Müslim	69880	—
2	1797	Mustafa Ağa İbni Abdüllatif Ağa	Muhtemelen Eski Yeniçeri Serdârı	"	13600	—
3	1772	Rabia binti El-Hac Abdülbaki Efendi	Muhtemelen ev kadını	"	8435	—
4	1795	Kirkor veled-i Toros	Voyvoda	Zimmî	5411	19
5	1795	Es-Seyyid Hüseyin Alemdâr İbni el-Hac Ahmet	Muhtemelen emekli Asker	Müslim	4000	—
6	1797	Es-Seyyid el-Hac Feyzullah İbni el-Hac Ahmed	Sipah Pazarında Tuha- fiyeci	"	4000	—
7	1797	Es-Seyyid Ahmed bin Salih	Bakkal	"	2226	—
8	1772	Derihi bindi Serkiz	Muhtemelen ev kadını	Zimmî	1907	—
9	1796	Es-Seyyid Mustafa Ağa ibni el-Hac İbrahim	Muhtemelen çiftçi	Müslim	1607	—
10	1797	Fatma binti Derviş	Muhtemelen ev kadını	"	1575,5	—
11	1810	Es-Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah	Hekim	"	1442,5	—

Bu şekilde 26 terekeyi de saymak mümkündür¹¹⁹.

Burada açık olarak görüldüğü gibi, servet yönünden birinci sırayı ehli örf mensubu olan Tokat Voyvodası, ikinci sırayı eski Tokat Yeniçeri Serdarı, üçüncü sırayı muhtemelen bir ev kadını, dördüncü sırayı bir

¹¹⁹ TŞS.; 1/276, 315, 370; 2/18, 33, 36, 83, 109, 142, 158; 3/9, 93.

tüccar, beşinci sırayı emekli asker, 6 ve 7. sıraları tüccarlar almaktaydı. Bu sonuca göre, Tokat'ta bulunan ehl-i örf ve askerî tâife mensupları olan zâbitlerin ekonomik yönden, diğer zümrelere göre daha iyi olduğunu söylemek mümkündür.

IX — Ailenin Etnoğrafik Yapısı

Aile, kendi içinde küçük bir devleti andırır. Kendine göre, hukukî ve ahlâkî prensipleri olduğu gibi, maddî ve manevî yönden ihtiyaçlarını karşılayan, değişik ev eşyalarına, giyim-kuşam, yeme-içme, süslenip-gezme gibi donanım malzemelerine de sahiptir. O gün kullanılan, bu etnoğrafik eşyanın, günümüze getirilebilmesi, değişik renk, sanat ve kullanım amaçları yönünden irdelenebilmesi, Türk kültür ve folklorünün derinliğini açık ortaya koyacaktır. Özellikle, Osmanlı dönemi Şer'iyye Sicillerinde bulunan tereke defterleri bu açıdan çok büyük kıymet arz etmektedirler. Biz, bu tereke defterlerinden yararlanarak Tokat'ta oturan Müslim ve zimmî ailelerin etnoğrafik yapılarını, dinî ve etnik yönden ayrılan zimmî ve müslim toplulukların kültürel ve etnoğrafik yönden birbirleri ile nedenli kaynaştıklarını, aralarındaki farklılıkları, ve bu farklılıkların neler olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Müslim ve Zimmî Ailelerin Etnoğrafik Yapısı

Osmanlı toplum yapısı incelenirken, yönetici, ve bazı zümrelerin farklı elbiseler giydiği, zaman zaman renklerde Müslim-zimmî ayrımı yapıldığı görülmektedir¹²⁰. Fakat, bu ayrılık bütün tebaya girememiş görünmektedir. Terekeler incelendiği vakit, bir Müslimin evinde ne bulunuyorsa, bir zimmînin evinde de aynısını bulmak mümkün olmaktadır. Biz, bunu daha iyi vurgulayabilmek için, Tokat'ın Soğukpınar Mahallesi'nde oturup, Siphah Pazarında tuhafiyecilik yapan es-Seyyid el-Hac Feyzullah ibni el-Hac Ahmed ile yine Tokat'ın Hoca Ahmed Mahallesi'nde oturup, Voyvoda Hanında tuhafiyecilik yapan Kirkor veled-i Toros adlı zimmînin terekelerinden bazı örnekler vererek durumu aydınlatmaya çalışacağız¹²¹.

¹²⁰ Askerî tâifenin halktan ayrılan elbiseler giymesi, Seyyidlerin, beyaz sank, yeşil cübbe giymesi, zimmîlerin beyaz ve yeşil gibi renkleri tercih etmemeleri, hamamlarda müslimlerle zimmîlerin havlu ve takunyalarnın ayrılması vb. gibi konuları saymak mümkündür.

¹²¹ TŞS.; 2/33, 158.

Müslim ve Zimmî Terekelerinin Tablosu

1 - Müslim es-Seyyid el-Hac Feyzul-lah ibni el-Hac Ahmed'in terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları Mesleği : Tuhafiyeci		2-Zimmî Kirkor veled-i Toros'un terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları. Mesleği : Tuhafiyeci	
Sıra No	Eşyaların Adı	Sıra No	Eşyaların Adı
1	Ev	1	Ev
2	Bağ	2	Dükkân
3	Kürkçü Dükkânı	3	Kalpak
4	Kavuk ve sarık	4	Alaca entari
5	Alaca entari	5	Çağşır
6	Çağşır	6	Çuka penis
7	Çarşeb	7	Zincab kürk (Sincab)
8	Gömlek ve don	8	Kuşak
9	Şalvar	9	Gömlek ve don
10	Hama kuşağı	10	Mest
11	Şal kuşak	11	Dolama peşkir
12	Çuka penis	12	Sofra bezi
13	Beyaz libade	13	Tüfenk
14	Beyaz kürk	14	Fişeklik ve vezne
15	Yeşil çukaya kaplı kürk	15	Pistoy
16	Peştamal	16	Kılınç ve kabzası
17	Sofra Peşkiri	17	Minder
18	Piştov	18	Yan minderi
19	Simli bıçak	19	Canik kilimi
20	Kılıç	20	Kadife yastık
21	Saat	6	Dimi yastık
22	Minder ve makat	22	Çit yorgan
23	Kâlice seccâde	23	Dimi döşek
24	Kilim	24	Billur bardak
25	Yastık	25	Büyük sini
26	Yorgan	26	Kalay tuzluk
27	Döşek	27	Kalay kaşık
28	Sim zarf	28	Cam fanus

1 - Müslim es-Seyyid el-Hac Feyzullah ibni el-Hac Ahmed'in terekisinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları Mesleği : Tuhafiyeci		2 - Zimmî Kirkor veled-i Toros'un terekisinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları. Mesleği : Tuhafiyeci	
Sıra No	Eşyaların Adı	Sıra No	Eşyaları Adı
29	Tonbak zarf	29	Sarı şamdan
30	Fincan	30	Bakır mangal
31	Kahve Takımı	31	Tahta sandık
32	Fener		
33	Şamdan		
34	Bakır kab		
35	Sandık		

Burada açık olarak görüldüğü gibi, Müslim ve zimmî terekelerinde geçen, giyim-kuşam eşyası, oturma odası eşyası, yatak odası eşyası, mutfak eşyası, aydınlatma ve ısınma eşyaları, silah-bıçak ve donanımlarının adları, renkleri, bunlarda kullanılan malzemeye verilen adlar ve kullanım amaçları hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bu durum, asırlarca Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı yönetiminde kalan zimmîlerin Türk-İslâm kültürünü ne kadar benimsediklerini açıkça göstermektedir.

Burada hemen şunu da belirtmek gerekir. Acaba Müslim ve zimmîler arasında hiç ayrılık yok muydu? Elbette ki vardı. Zaten eğer ayrılık olmasaydı, birine Müslim, birbirine de zimmî denemezdi. Bir defa Müslimler, *Kur'an-ı Kerim* ile Hz. muhammed'e (A.S.) inanırken, zimmîler, *İncil* ve Hz. İsa ile Hz. Musa'ya (A.S.) inanıyorlardı. Müslimler, "*kelime-i tevhid*" getirirken, zimmîler inkâr ediyordu. Müslimler, camilerde ibadet ederken, zimmîler *kilise* ve havranlarda ayin yapıyordu. Bunlara benzer ayrılıkları çoğaltmak mümkündür.

Biz, Tokat Sicillerinde bulunan bazı tereke defterlerinde kaydedilen eşyalar arasında ara-sıra da olsa bazı ayrılıkları gösteren belirtilere rastladık. Örneğin; 9 Aralık 1797 (19 Cemaziye'l-âhir 1212) tarihinde Tokat'ta Kaya Mahallesinde otururken ölen Kirkor veledi Gabriel'in terekesi, mahkeme görevlileri tarafından yazılırken, "*İncil Kitabı*" şeklinde yazılması uy-

gun iken “*Kefere Kitabı*” şeklinde yazıldığını¹²², bazan muhtemelen oyuncak veya süs olarak kullanılan altını tereke içinde yazarken başka bir dil kullanması gerekirken “*Yahudi altunu*” şeklinde yazıldığını¹²³, bazan evde kullanım eşyası olarak kullanılan minder için normal “*minder*” ismini yazması, veya daha değişik bir şekilde zimmîlere ait olduğunu belirtmesi gerekirken “*Kefere minderi*” şeklinde yazılarak, aradaki farklılıklar ortaya konulmuş oluyordu¹²⁴.

Bu gibi ufak-tefek farklılıklar dışında, Müslimlerle zimmîlerin etnoğrafik yönden kaynaşmış vaziyette olduklarını söylemek mümkündür.

XI— Müslim ve Zimmîler Arasında Sosyal Münasebetler

İncelediğimiz dönem, Tokat şehrinde, Türklerden başka, etnik yapısını kesin olarak tespit edemediğimiz Müslim grup ile, Hıristiyan ve Musevî dinine mensup Rum, Ermeni ve Yahudi etnik yapısına sahip zimmî topluluklar mevcuttu. Bu toplulukların şehrin muhtelif mahallelerinde ya ayrı ayrı, ya da karışık olarak iskân olduklarını, birbirlerine komşu evlerde oturduklarını¹²⁵, ticarî ortaklıklar kurduklarını, birbirlerinden ödünç para alışverişinde bulduklarını, yukarıda belirttiğimiz gibi, evlerinde çok az farkla hemen hemen aynı etnoğrafik malzemeleri kullandıkları, aynı mahkemede hak talep ettiklerini açık olarak görmekteyiz. Örneğin 13 Haziran 1796 (7 Zilhicce 1210) tarihinde Tokat'ın eski Voyvodası el-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac'ın değişik zimmîlerde alacağı olduğunu¹²⁶, 21 Haziran 1797 (25 Zilhicce 1211) tarihinde Tokat'ta, Soğukpınar-ı Müslim Mahallesinde oturan tuhafiyeci Es-Seyyid el-Hac Feyzullah ibni el-Hac Ahmed'in Müslimler yanında zimmîlerden de alacağı olduğu¹²⁷, 5 Ocak 1796 (24 Cemaziye'l-Âhir 1210) tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmat Mahallesinde oturup Voyvoda Hanında tuhafiyecilik yapan Kirkor veled-i Toros zimmînin poliçe karşılığı Müslimlerden de alacağı olduğu¹²⁸, Şubat başları 1772 tarihinde Yâr Ahmet mahallesinde ölen Karabat veled-i Bogos zimmînin ço-

¹²² TŞS.; 3/10; 1/288.

¹²³ TŞS.; 1/288.

¹²⁴ TŞS.; 1/288.

¹²⁵ TŞS.; 2/6.

¹²⁶ TŞS.; 2/83.

¹²⁷ TŞS.; 2/158.

¹²⁸ TŞS.; 2/33.

cuklarına mahkemenin vasi ve nafaka ve kisve-bahâ tayin ettiğini görmekteyiz¹²⁹.

Buradaki ve önceki bölümlerde verdiğim örneklerden anlaşıldığı gibi, Osmanlı yöneticileri Müslim ve zimmîler arasında tarafsız bir idare uyguluyorlardı. Bu idâri ve hukukî eşitlik içinde, Müslim ve zimmî kesim, birarada, bölünüp parçalanmadan, birlik halinde yaşamayı tercih etmişler gibi gözükmetedir. Bu birlik ve dayanışma, karşılıklı diyalok içinde yaşayıştan olmalı ki, zimmîler arasında İslâma girme adeti, oldukça yaygındı. Bir zimmî mahkeme-i şer'e gelerek kendi etnik yapısını, dinini, adını belirttikten sonra, âkil, bâliğa ve hür olduğunu beyan ederek, kendi batıl dinini bırakıp şeref-i İslâm ile müşerref olmak istediğini açıklayarak, gerekli muamelenin yapılmasını isterdi. Örneğin: 3 Eylül 1772 (5 C.Âhir 1118) tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmed Mahallesinde oturan Toros'un kendi batıl dinini bırakarak, şeref-i İslâm ile müşerref olup, adını da Salih olarak değiştirdiğini görmekteyiz¹³⁰.

Osmanlı Müslim ve zimmîleri, birbirinden kopuk birer toplum olmaktan çok, birbirleri ile kaynaşmış vaziyetteydi demek daha doğru olacak sanıyorum.

Sonuç

Buraya kadar, Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Roma'da, Eski Yunan'da, Moğollar'da, İslâm öncesi Orta Asya Türklerinde, Cahiliyye çağı Araplarında, İslâm hukukunda, Osmanlı Kanun-nâmelerinde ve en son olarak da 1771-1810 yılları arasında Tokat'ta aile, evlilik usulleri, nikâh, mehir, nafaka, boşanma, zina, doğum, çocuk sayıları, aile nüfusu, vasi, nâzır, kayyım tayini, ekonomik ve etnoğrafik yönden ailenin durumu gibi konular üzerinde durduk.

Bu açıklamalardan sonra, Osmanlı aile yapısını, İslâm hukuku ile Türk töresinin şekillendirdiğini, İslâm fıkıhında görülen teorik hükümlerin, tatbikatta çoğu zaman Osmanlı Kadısı tarafından uygulandığını, erkekler arasında çok evliliğe itibar edilmediğini, ailelerin en çok bir veya iki çocuğa sahip olduğunu, yetim kalan çocukların, mutlak surette güvenlik altına alındıklarını, terekelerden, kız ve erkek evlatların ferâiz hukukuna

¹²⁹ TŞS.; 1/13.

¹³⁰ TŞS.; 1/1, 2, 3, 4, 5, 6 vd.

göre mutlak pay aldıklarını, incelediğimiz dönem, Tokat ailesinin, orta halli ekonomik yapıya sahip olduğunu, etnoğrafik yönden Müslim ve zim-mî ailelerin aynı yapıda olduklarını, aralarında sosyal münasebetlerin sıkı olduğunu, zimmîlerin, dinî ve etnik yönden ayrı olmalarına rağmen, Türk-İslâm kültürünü benimsemiş olduklarını, Tokat halkının itilâfsız bir toplum yapısı arzettiğini belirten sonuçlara varmak mümkündür.

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
a.g.y. : Adı geçen yer.
AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Ay. : Ayet.
Buhârî : Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (DİBY).
DİBY. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
g.y. : Gösterilen Yer.
Ha. : Hadis.
HDKDT. : Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri (E.H. Yazır'a âit).
İÜEFTD. : İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi
İÜİTED. : İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
Kanunlar : XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Eko-nominin Hukukî ve Malî Esasları, c, 1.
KHKM. : Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim (H. B. Çantay'a âit)
KKTA. : Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (DİBY).
OA, I. : Osmanlı Araştırmaları, I.
Su. : Sure.
TŞS. : Tokat Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlardan birincisi defter numarasını, ikincisi ise sayfa numarasını göstermektedir (TŞS, 2/6 gibi).

BİBLİYOGRAFYA

I — Arşiv Belgeleri

1 — Tokat Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesinde Bulanan Tokat Şer'iyye Sicilleri

Sıra No	Şer'iyye Sicili No	Ait Olduğu Tarih	Safya Adedi
1	1	1185-1189 / 1771-1776	374
2	2	1210-1211 / 1795-1796	300
3	3	1212-1213 / 1797-1799	177
4	4	1213-1214 / 1798-1800	265
5	5	1214- - / 1799-1800	214
6	6	1215- - / 1800-1801	192
7	7	1216-1217 / 1801-1803	209
8	8	1217-1219 / 1802-1805	181
9	9	1219-1220 / 1804-1806	178
10	10	1221-1222 / 1806-1808	166
11	11	1222-1223 / 1807-1809	189
12	12	1223-1224 / 1808-1810	151
13	13	1224-1225 / 1809-1810	190
14	14	1226- - / 1811 -	194
15	15	1227- - / 1812 -	176
16	16	1227-1228 / 1812-1813	159
17	17	1228- - / 1813 -	190
18	18	1229- - / 1813-1814	96
19	19	1229-1230 / 1813-1815	200
20	20	1230-1231 / 1814-1816	183
21	21	1231-1232 / 1815-1817	188
22	22	1232-1233 / 1816-1818	196
23	23	1234- - / 1818-1819	118
24	24	1234-1235 / 1815-1820	129
25	25	1234-1235 / 1818-1820	167

II — *Başbakanlık Arşivi, Tapu Tahrir Defteri*, No.772.

III — *İnceleme ve Tetkikler*

- 1 — Ansay, Sabri Şakir; "Aile Hukuku", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 2-3, Ankara, 1952, s.21-23.
- 2 — Atay, Hüseyin; "Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifde Âile Plânlamasına Âit Bir Tetkik", *İÜ.İslâm tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.4, cüz,1-4, İstanbul, 1973, s.229-232.
- 3 — Aristoteles; I—II, (Yunan Klasikleri, No.64), İstanbul, 1944.
- 4 — Barkan, Ömer Lütfi; *XV. veXVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, c.I, İstanbul, 1943.
- 5 — Berki, Ali Himmet; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl*, Sadeleştiren, İrfan Yücel, DİBY, Ankara, 1985.
- 6 — Bilmen, Ömer Nasuhî; *Hukukî İslâmiye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu*, c,1-8, İstanbul, 1985.
- 7 - Çantay, Balıkesirli Hasan Basri; *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, c,1-3, İstanbul, 1965.
- 8 — Demircioğlu, Halil; *Roma Tarihi*, I, Ankara, 1953.
- 9 — Diyanet İşleri Başkanlığı; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983.
- 10—Donuk, Abdülkâdir; "Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile", *İÜ EF, Tarih Dergisi*, (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), sayı, 33 (Mart-1980-1981), İstanbul, 1982, s, 147-168.
- 11 — Eflâatun; *Devlet*, İstanbul, 1971.
- 12 — Ergin, Muharrem; *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1984.
- 13 — Günaltay, M.Şemseddin; *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hindistan*, İstanbul, 1937.
- 14 — Günaltay, M. Şemseddin; *İran Tarihi*,I, Ankara, 1948.
- 15 — Günaltay, M. Şemseddin; "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri", *Bellekten*, Sayı, 60, Ankara, 1951, s,692.
- 16 — İnan, Abdülkadir; *Makaleler ve İncemeler*, Ankara, 1968.
- 17 — Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984.
- 18 — Lewis, Bernard; *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979.
- 19 — Muhyiddîn-i Nevevî; *Riyâzü's-Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddün Burslan, c,1-3, DİBY, Ankara, 1972.
- 20 — Ortaylı, İlber; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1980. s. 33-40.

- 21 — Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 1971.
- 22 — Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi*, c,I, Ankara, 1971.
- 23 — Ögel, Bahaeddin; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c, 1-2, Ankara, 1981.
- 24 — Özdemir, Rifat; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosya-Ekonomik Yapısı, 1785-1840)*, Ankara, 1986.
- 25 — Vladimirtsov, B.Y.; *Moğolların İctimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944.
- 26 — Yazır, Elmalılı Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c,1-8, İstanbul, 1971.
- 27 — Zeynü'd-din Ahmed b.Ahmed b.Abdî'l-Lâtîfî'z-Zebîdî; *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârihi, Kâmil Miras, c,1-12, DİBY., Ankara, 1974.
- 28 — Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924.